ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ ਲਾਂਬਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ ਲਾਂਬਾ

International Publishers
of Indian and Foreign Languages

Representation Offices
• 596 Street, Madera, California-93638
• 8 Automatic Rd, Unit 2C, Brampton L6S 3N5, Canada

Freedom Movement/ History of Punjab

ISBN : 978-93-5204-217-3

Punjab Da Azadi De Andolen Vich Yogdan

by

Dr. Krishan Gopal Lambha
H.No. 25, New DalimaVihar,
Rajpura
Mob. 9463555850

2017

Published by Lokgeet Parkashan
Printed & bound at Unistar Books Pvt. Ltd.
301, Industrial Area, Phase-9,
S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)
email : unistarbooks@gmail.com
website : www.unistarbooks.com
Ph. +91-172-4608699, 4608799,4027552

© 2017

Produced and bound in India

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means(electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

ਸਮਰਪਿਤ

ਮੇਰੀ ਪੂਜਨੀਕ ਮਾਤਾ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਰਾਣੀ ਨੂੰ
ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਸਮਰਪਿਤ

ਤਤਕਰਾ

- ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ix
- ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ xiii
- ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ xiv

1. ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ 1
2. 1857 ਦਾ ਮਹਾਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 5
3. ਨਾਮਧਾਰੀ (ਕੂਕਾ) ਲਹਿਰ 13
4. 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ'/ 1907 ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ 17
5. ਗਦਰ ਲਹਿਰ 22
6. ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ 31
7. ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ 41
8. ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ 54
9. ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ 70
10. ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਦਮਨ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ 78
11. ਭਗਤ ਸਿੰਘ : ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ 84
12. ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ 1930-45 90
13. ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ 98
14. ਸਾਰੰਸ਼ 102
15. ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 109

15\. ਅੰਤਿਕਾ: 117

1) ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ 117
2) ਮੁਕੱਦਮੇ : 132
   a) ਪਹਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ 132
   b) ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੰ: 2 134
   c) ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੰ: 3 137

d) ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾ) ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ 138
e) ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾ) ਸਜ਼ਿਸ ਕੇਸ 139
f) ਸਾਂਨਫਰਾਸਿਸ਼ਕੋ ਟਰਾਇਲ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ (ਯੂ.ਐਸ.ਏ) 140
g) ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ ਕੇਸ 141
h) ਫਿਰੋਜ਼ਸਾਹ ਘਟਨਾ ਕੇਸ 142
i) ਵੱਲਾ ਰੇਲਵੇ ਬ੍ਰਿਜ ਕੇਸ 142
j) ਪਡਰੀ ਮਰਡਰ ਕੇਸ 143
k) ਹੋਰ ਕੇਸ 143
l) ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲਜ 144
3) ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੇਸ 145
4) ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ 175
5) ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ 180

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਲਗਾਤਾਰ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਸਧਾਰਣ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸ਼ਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀ ਕਿਓ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਿਉ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1857 ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 2 ਐਂਗਲੋ- ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ 1845-46 ਅਤੇ 1848-49 ਹੋਏ। 1857 ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇੱਕੋ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜਨਾਲਾ ਵਿਖੇ 282 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1857 ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ। 1872 ਦੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਿੰਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਸਨ ਜਦੋਂ 66 ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1907 ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ' ਚੱਲਿਆ, ਇਸ ਤਿੱਖੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਕੇ ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾ) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀ ਕੀਤਾ। 1909 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤ ਮਦਨ ਨਾਲ ਢੀਂਗਰਾ ਨੇ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਲੀਅਮ ਕਰਜ਼ਨ ਵਾਇਲੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮਿਆ। ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਦੀ ਢੀਂਗਰਾ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਨੇ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਇਕੱਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ 64 ਗਦਰੀ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ, 194 ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀ ਕਿਉਂ? ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਯਾਤਰੀ ਜੋ 10 ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਜ਼ੇਲ-ਕੈਦ ਵਿਚ ਸਨ, ਨੂੰ ਬੇਰੰਗ ਵਾਪਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਬਜ ਬਜ ਘਾਟ ਤੇ 18 ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗਾਥਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਵਕ ਚੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਿਚ 150 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਉਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਈ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ 40000 ਸਿੱਖ ਕੈਦ ਹੋਏ, 500 ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, 3000 ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ ਜੋ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹੀਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ 1931 ਵਿਚ ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਕੇ ਆਪ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਕਰੰਸੀ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛਪੀ।

ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੈਪਟਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਮਾਰ ਸਹਿਗਲ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਸਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹ ਦੇ ਕੇਸ ਚੱਲੇ। ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਚਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਬਟਵਾਰੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਬਟਵਾਰਾ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ, ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਇੰਤਜਾਮ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤਾਸਪੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਰੁੱਝ ਗਏ ਕਿ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਚੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਕੌਮੀ ਬਹਾਦਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਬਣਦਾ ਸਨਮਾਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ (ਪੂਰਵ ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ) ਜੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਰਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾ 'ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਅਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਸਹਿ ਲੇਖਕ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਪੰਜਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੁ ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ।

ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਟਾਫ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਸਟਾਫ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਡਾ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਿਸਟਰੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ), ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਜਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇ ਸਮੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ (ਆਦਰਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਜ ਪਠਾਨਕੋਟ) ਦੇ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾ. ਦਿਨੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੇਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਜ਼ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਰ ਡਾ: ਰਵੀ ਬਾਂਸਲ, ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਡੋਗਰਾ, ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਾਹੀ (ਗੋਬਿੰਦ ਪਬਲਿਕ ਕਾਲਜ, ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ), ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਨੀਤਾ ਰਾਣੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ।

ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ

ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸ਼ਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਘਾਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗੇਰਜ਼ੀ ਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀ ਕੀਤੀ। 1857 ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗਰਾਮ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਹੋਏ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 66 ਕੂਕਿਆ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1907 ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ। 1909 ਵਿਚ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ ਨੇ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ਨ ਵਾਇਲੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤੇ। 64 ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਚੁੰਮੇ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ 10 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਜਲ ਕੈਦ ਤੋ ਬਾਅਦ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਬੇਰੰਗ ਵਾਪਸ ਭੇਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਜ਼ਬ ਘਾਟ ਤੇ 18 ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾਂ ਬਾਗ ਵਿਚ 1000 ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਭਾਰਤ ਤੋ ਉਖੜਨੇ ਸੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਪੂਰਬੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਜ਼ਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸ਼ਲ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੋਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ

ਡਾ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ ਕਾ ਜਨਮ 1966 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ ਡਿਗਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸਰਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵਰਿਸ਼ਟ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਰਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਿਸਰਚ ਪੇਪਰ ਅਲਗ ਅਲਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਨਰਲਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ 'Dynamics of Punjabi Suba Movement' , 'Voyage of Kamagata Maru', 'ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ' ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ ਆਦਰਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਜ਼ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿਚ ਬਤੌਰ Associate professor ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ—1
ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ **ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ** ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀਰ ਯੋਧਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ **ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ** ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ **ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ** ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹ **ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ** ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੋਂ ਇੰਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ **ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ** ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ **ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ** ਨੇ ਫੈਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ **ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ** ਸੀ, ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਖੀ ਲਹਿਣਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਡੋਗਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜਕ ਗਈ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾ ਲਿਆ। ਸਰਹਾਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਨਿਬਟਣ ਲਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਦਸਤਾ ਭੇਜਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਦੋਹਾ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ **ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ** ਦੀ ਗੱਦੀ ਲਈ ਵਾਰਸ ਵੱਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ **ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ** ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੀ 1845-46 ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ

ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਜਗਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਕਸਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਦਰ ਮਕਾਮ 'ਸਮਦੂ ਕਾ ਤਲਾਬ' ਨਾਂ ਦੀ ਜਗਾ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ 1847-49 ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜਿੰਮੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ-ਪ੍ਰੇਮਾ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਮੋਹਰਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ਿਸ ਰਚੀ ਕਿ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1847 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਕਤੱਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ। ਮਹਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।[1] ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਬਾਲਗ ਲੜਕੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮਾਤਰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸਨ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਏਜੰਟ ਸੀ।

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰਚ 1847 ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[2] ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 25 ਮੀਲ ਦੂਰ ਔਰੰਗਾਂਬਾਦ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।[3]

ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਈ 1847 ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੋਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ[4] ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਜ਼ੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਨੇ ਸੋਪੇ ਸੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਰੂਪ-ਪੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਔਰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ 1000 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ,[5] ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਧਾ ਕੇ 10000 ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਥੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ

ਸਕੀਆਂ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ।

ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰਾਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀ ਉਹ ਤੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ਼ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨੌਕਰਾਣੀ ਜੁਵਾਈ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ।[6] ਉਧਰ ਮੂਲ ਰਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਕੋਲੋ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 400 ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਸਾਹਿਤ ਮੁਲਤਾਲ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ 10 ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੂਲਰਾਜ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[7]

ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। **ਚਤਰ ਸਿੰਘ** ਦੇ ਪੁੱਤਰ **ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਰੀਜੰਸੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ **ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਿਤੀ ਮੁਕੱਰਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ **ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ** ਖਫਾ ਹੋ ਗਏ। **ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ** ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। **ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ** ਜੋ **ਉਮਦਤੁਲ ਤਵਾਰੀਖ** ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਮਹਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਗਰ ਕੋਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਵਿਗੁਲ ਵਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ 10 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋਸਲਾ ਛੱਡ ਗਏ ਤੇ ਉਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਲੜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੰਮੂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੇਵੀ ਬਟਾਲਾ 'ਚ ਕੇਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ

ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਗਸਤ, 1849 ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲਾ ਆ ਗਏ।[8]

ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਚੁਣੇ ਹੋਏ 20 ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਲਿਆ ਤੇ ਯੋਜ਼ਨਾ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ ਸੀ।[9] ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਲੰਟੀਅਰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਨਕਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।[10] ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੌਰੇ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ।

Notes and References :

1. M. Greor, The History of the Sikhs, Vol. 2, London, 1846.
2. Lahore Political Diaries, Vol. III, p.75, 110-111
3. Suri Sohan Lal, Umdat-i-Tawarikh, Delhi, 1960. p.37
4. Lahore Political Diaries, Vol. III, p. 75, 110-111
5. Lahore Political Diaries, Vol. III, p.75, 180-188.
6. Secret Consultation, 26 Dec 1845, No. 952.
7. Lahore Political Diaries, Vol. III, p.18.
8. Secret Consulation, No. 21, 4 Jan, 1851.
9. Calcutta review, Vol-I, XXI, 1854.
10. Secret Consultation, 31 Jan 1851, No. 250.
11. Secret Consultation, 31 May 1850, No. 107.
12. Secret Consultation, 26 April 1850, No. 99

ਅਧਿਆਇ—2

1857 ਦਾ ਮਹਾਂ-ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਭਰਮ ਫੈਲਾਇਆ ਕਿ 1857 ਦੇ ਮਹਾਂ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਾਰ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।[1] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਦਮਨਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਕਰਮਣਕਾਰੀਆ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾਏ।

1849 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਬਰਦਸ਼ਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨੇਤਰਤੱਵਹੀਣ ਅਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤੱਰਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਗਾਲ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਭਾਗ 59656 ਸੈਨਾਂ ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀ।[2] ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ ਸੀ। ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ 10 ਮਈ ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ।[3] ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੋਜ਼ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਸਸ਼ਤਰੀਕਰਨ

ਮਿਆਮੀਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ—ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸੂਚਨਾਂ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਬਰਟ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੁਰੰਤ ਮਿਆਂਮੀਰ ਛਾਉਣੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹੱਥੇ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜ਼ਨਾ ਬਣੀ। ਤਿੰਨ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆ। 13 ਮਈ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਡ ਲਈ ਬਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਕੇ ਘੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ 12 ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆਂ ਗਿਆ। ਕੋਰਬੇਟ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।[4] ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ 300 ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 5 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ 300 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਕੇ ਉੱਥੇ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ—13 ਮਈ ਨੂੰ ਹੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ 45ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਤੇ 57ਵੀ

ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਭਵਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦਮਨ ਕੀਤਾ। 13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[5] ਅਗਸਤ ਵਿੱਚ 10ਵੀ ਲਾਇਟ ਕਵੈਲਰੀ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸੈਨਿਕ ਘੋੜੇ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ (Innes) ਇਨੇਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ 100 ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ—ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 13 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੋ ਵਜੇ ਇਕ (ਘੋੜਾ ਗੱਡੀ) ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਲੰਧਰ ਫਿਲੌਰ—ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛਾਉਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਸਤਰਗਾਰ ਫਿਲੌਰ ਵਿੱਚ ਸੀ।[6] ਇੱਥੇ 36ਵੀ ਅਤੇ 91ਵੀ ਭਾਰਤ ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਰਨਲ ਹਾਟਰਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੰਪਨੀਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਗਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਫਿਲੌਰ ਭੇਜਿਆ। ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਣ ਤੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਰੇ ਗਏ ਥਾਮਸ਼ਨ ਏਨਕੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਗਾਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਘਾਟੀ, ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਕੋਹਾਟ, ਡੇਰਾਜਤ—ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਗਾਇਡ ਕਾਰਪਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਪੁਲਿਸ, ਤਿੰਨ ਫੀਲਡ ਬੈਟੀਜ਼, ਇਕ ਘੋੜਸਵਾਰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਅਤੇ 11000 ਨਿਯਮਤ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ 11 ਮਈ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹੀ 64ਵੀ ਅਤੇ 55ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 64ਵੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਚੌਕੀਆਂ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 55ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[7] ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ 21 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਇੱਥੇ 550 ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ।[8] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਡੇਰਾਜਾਤ ਕੋਹਾਟ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।[9]

ਲੁਧਿਆਣਾ—ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਸੀ। 1885 ਵਿੱਚ

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬੇਰੇਨਟੋਨ ਇਕ ਭ੍ਰਿਸਟ ਅਤੇ ਔਤਿਆਚਾਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਕਾਇਤ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ਼ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। 10 ਜੂਨ 1857 ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਫਿਲੋਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਜਦੋਂ ਸਤਲੁਜ਼ ਨਦੀ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਰੁਕੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਿਕਕੈਟਸ਼ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ।[11] ਅਨੇਕ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਾਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਔਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨੇ ਲਗਾਏ।

ਮੁਲਤਾਨ—ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਤੰਬਰ 1857 ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਣ ਤੇ ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।[12] ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ 48 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਤੋਪਚੀ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਸੀ।

ਕਰਨਲ ਕੋਰਫਾਰਡ-ਚੇਬਰਲੇਨ ਨੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਪਹਿਲੀ ਅਨਿਯਮਤ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ।[13] ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਦੋਵੇਂ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 59 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ—ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਾੱਨ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ-ਅਧਿਕਾਰੀਆ ਨੇ ਹਰਮੇਜ਼ਸਟੀ 24 ਵੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕੰਪਨੀਆ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟਾ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[14]

ਜੇਹਲਮ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਣ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ—ਨੈਵਿਲ ਚੇਬਰਲੇਨ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜ਼ਾਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੂੰ 21 ਜੂਨ 1857 ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਭੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

6 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਜੇਹਲਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਦੀ 14ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਠਭੇੜ ਹੋਈ। ਦਿਨ ਭਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਫੜੇ ਗਏ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਵੀ 46 ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ 9ਵੀ ਲਾਈਟ ਕਵੇਲਰੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਨ ਨਿਕੋਲਸ਼ਨ ਨੂੰ 10 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ 13 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। 46ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਜਿਆਦਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਸ਼ਤਰਹੀਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਧਨ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ

ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਜਾੱਨ ਨਿਕੋਲਸ਼ਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਤੜਫਾ-ਤੜਫਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।[15]

ਅਜ਼ਨਾਲਾ ਦਾ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ—ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਰੈਜ਼ਮੈਟਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ 26 ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਰੰਜੀਮੈਟ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ 30 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਭੱਜਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਰਜ਼ੈਟਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੱਕ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਮੇਜ਼ਰ ਤੇ ਇਕ ਸਾਰਜ਼ੈਟ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੱਸ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਕਾਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਸਾਰੇ 282 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਜ਼ਨਾਲਾ ਦੇ ਇਸ ਕਰੂਰ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਫਰੈਡਰਿਕ ਹੈਨਰ ਕੂਪਰ ਨੇ ਖੁਦ ਵੱਧ ਚੜ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਕੂਪਰ ਨੇ ਸਾਰੇ 282 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 45 ਵਿਅਕਤੀ ਗਰਮੀ, ਆਕਸੀਜਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਏ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜੋ ਬਕਰਾ ਈਦ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਨੂੰ 237 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 10-10 ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬੰਨ ਕੇ ਇਕ ਤੋਪ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[16] ਅਜ਼ਨਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ 282 ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜ਼ਾਏ ਫਰੈਡਰਿਕ ਹੇਨਰ ਦੂਪਰ ਨੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉੱਪਰ ਮਿੱਟੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਖੂਹ ਦਾ ਨਾਂ ਅੱਜਕੱਲ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜ਼ਾਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਕੂਪਰ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਰਵਰੀ 2014 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ।

ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਕਰੂਰ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ—ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀ 51ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਟ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰਕੇ ਜਨਰਲ ਕੋਟਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ 200 ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੇਹਥਿਆਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਖੈਬਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਜਮਰੂਦ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ 700 ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਐਡਵਰਗ ਨੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।[17]

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ : ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਨਾਰਸ

ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਨੂੰ 5 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ 13ਵੀ ਅਨਿਯਮਿਤ ਕਵੇਲਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।[18] ਮਹੂ ਵਿੱਚ 23ਵੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਤੇ 90 ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ 7 ਜੁਲਾਈ 1857 ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਗਏ।[19] ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਜੋ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[20] ਝਾਂਸੀ ਵਿੱਚ 12ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਦੇ 21 ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਫੜੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[21] ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ।[22]

ਰਜ਼ਵਾੜੇ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ—ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ 1857 ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਟ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਰੇਦਰ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 8 ਤੋਪਾਂ, 2156 ਘੋੜਸਵਾਰ, 2846 ਪੈਦਲ ਅਤੇ 40000 ਪੋਂਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।[23] ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ 156 ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਹਾਥੀਆਂ, ਊਠਾਂ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲਕਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੈਨਾਂ ਅੰਬਾਲਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਥਾਨੇਸ਼ਰ, ਕਰਨਾਲ, ਅੰਬਾਲਾ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੁਦ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਰੁਕਿਆ।[24] ਉਸਨੇ ਜਨਰਲ ਕੋਟਲੈਂਡ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ, ਸਿਰਸਾ, ਰੋਹਤਕ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਭੇਜੀ। ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਸੈਨਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਅਤੇ ਜਗਾਧਰੀ ਭੇਜੀ। ਉਸਨੇ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿੰਧੀਆ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਸੇਨਾ ਭੇਜੀ ਤੇ ਝੱਜਰ ਅਤੇ ਅੱਵਧ ਵੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ।[25]

ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜ਼ਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜੀ। ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਮਨਚਕਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ

ਆਈ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਾਨ ਨਿਕੋਲਸ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕੱਲੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹੀ 25 ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਿਆਮਦਾਸ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ 9 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ (ਬਿਗਲ) ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬਰੀਡ, ਕੈਪਟਨ ਬਿਸਪ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਨਗਰ ਉੱਤੇ 7500/- ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਰੀ, ਪੇਸਾਵਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮਰੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਹਜ਼ਾਰਟ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਕੋਟ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 125000 ਤਕ ਹੋ ਗਈ। ਝੰਗ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਿਆ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ 50000 ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਰੋਪੜ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1857 ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ਕਰਤਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਲੱਕਤਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਹਾਦਿਮ ਸਿੰਘ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ 8000 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 1856 ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਹੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

Notes and References :

1. For detail M. A. Rahim, Lord Dalhusie's Administration of conquered and annexed states Delhi, 1963, pp. 47-48.
2. Punjab Mutiny Report, Lahore, 1854 Vol. VIII, pt. I, p. 143
3. Karl Max & Engels, First Indian War of Independence, Mascow, 1959, p. 38
4. H.H. Dodwell (ed.) The Cambridge Shorter History of India, Cambridge, 1934, p. 746.
5. Max & Engels, op. city., p. 38,51
6. S. S. Thormburn, The Punjab in Peace and War, 1970, Patila. p. 201
7. Ibid, p. 203
8. Ibid, p. 204
9. Ibid, p. 204
10. Max & Engles, op. cit.,, p. 67-68
11. S.S. Thormburn, p. 206
12. Max & Engels, op. cit., p. 103
13. S. S. Thormburn, p. 206
14. H.G. Trevaskis An Economic History of India from earlier times to 1890, vol. 1 First published under the caption 'The land of the Five Rivers' 1928 Reprint New Delhi, 1985.
15. S. S. Thormburn, p. 215-17
16. Ibid, p. 217
17. Ibid, p. 215-17
18. John Bruce Norton, The Rebellan in India, How to prevent an other London, 1857 p. 16
19. Fauja Singh, A Brief Account of the Freedom Movement in the Punjab, Patila 1972, p. 3

20. Evelyn Wood, The Revolt of Hindustan, 1857-59 London, 1908 pp. 51-52
21. Fauja Singh, op. cit., p. 146
22. Max & Engels, op. cit., p. 168
23. Lieutenant General Mcleod Innes, The Sepoy Revolt, A Critical Narrative London, 1897 p. 85.
24. Lepel H. Griffin, The Rajas of the Punjab First ed. 1873 Reprint, Patila, 1970 p. 214
25. Ibid, 355-57

ਅਧਿਆਇ—3

ਨਾਮਧਾਰੀ (ਕੂਕਾ) ਲਹਿਰ

ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਤਰੁੱਟੀਆ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਤਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਰਾਜਤਾ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਪ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੁਰਾਈਆ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਸੀ।[1]

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ।[2] ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਹਲਣਾ, ਈਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਹੀਣ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਸ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸਨ, ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਦੇ ਇਕ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਉਤਾਰਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ, ਪਰਪੱਕ ਭਾਂਪ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸਾਹਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਠੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਬੀਰ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਡੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ। ਸਮਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰਨਾ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣਾ, ਤਮਾਕੂ ਪੀਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚ,

ਆਦਿ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਣ, ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਗਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖੁਸਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਿਉਦੀ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਖੁੱਸੀ ਆਜਾਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।[3]

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੱਗੇ ਕਈ ਕਠਿਨਾਈਆ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1849 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ, ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗਊ-ਗਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਸਵਦੇਸੀ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਣਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਬੇੜਨ ਬਾਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ੌਜੀ ਰੂਹ ਭਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਉਣੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। 1862 ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢੀ। 'ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖ ਰੈਜਮੈਂਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਜਿਹੜੀ 1871 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਅਮੀਰ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੂਬੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਸਬ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, 'ਜੋ ਕੂਕਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੂਕਾ ਸੂਬੇ ਸਿੱਧੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ।[4] ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵੱਲ। 1863 ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਸੋ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਡਾ. ਫ਼ੌਜ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੁੜ 'ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ' ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।"[5] ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੋਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ੋਸ਼ੀਲੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ 1871 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ 4 ਬੁਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕੁ ਬਾਦ ਦੂਜਾ ਹੱਲਾ ਰਾਏਕੋਟ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੇ ਬੁਚੜਾ ਤੇ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 12 ਕੂਕੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕਾਲਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ, ਸੂਬਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕੂਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੰਜਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁੜ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹਿਣਗੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੂਕਿਆ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬਾਤ ਭੜਕ ਗਏ। ਮਾਘੇ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1872 ਵਿੱਚ ਹਜਾਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੂਕੇਕ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾਂਈ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਖਬਰ ਪੁੱਜਣ ਕਾਰਨ 15 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ 150 ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਜਾ ਅਪੜੇ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ 7 ਕੂਕੇ ਮਰੇ ਅਤੇ 30 ਕੁ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਮਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 68 ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਤੀ 17 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿੱਚ 6 ਤੋਪਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਵਨ ਨੇ 66 ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਰਾ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਬਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[6] ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਕੂਕਾ ਉੱਥੇ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾਂ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ।

1885 ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੰਗੂਨ ਵਿਖੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨੀਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਹਥਿਆਰ ਵੱਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਸਤਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਅਦਾਲਤਾ ਅਤੇ ਡਾਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1868 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੱਠਾਂ ਸਾਲਾ ਬਾਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।[7] ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ।

ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜਬਾਤ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਉਭਾਰਿਆ। ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਕਰੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲਹਿਰ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਨਕਾਰੀ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਗੋਂ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦਿਨ ਪਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ।

References :

1. Fauja Singh, Kuka Movement, Moti Lal Banarsi Das, Delhi, 1965 p. 11-15
2. Major Leej, The Rights and Ceremonies of the Sikhs and the Sikh Act, Gurdwara Gazeettee, Amritsar, August, 1969, p. 7
3. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 2880
4. Home Political, June 1872, Proceedings No. 107-111, NAI, New Delhi.
5. Fauja Singh, op. cit. pp. 39-67
6. Home Political, June 1872, Proceedings No. 107-111, NAI, New Delhi.
7. Ibid

ਅਧਿਆਇ—4

ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ/1907 ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ

1907 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਸੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਆਦਿ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਅਬ਼ਾਦੀਆ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਬਾਦਕਾਰੀ ਬਿੱਲ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੀ। ਕੇਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੰਜਰ ਅਤੇ ਬੇਆਬਾਦਾ ਜਮੀਨ ਨੂੰ ਨਹਿਰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸ਼ੁਰੇਆਬ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕ-ਖੋਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੋਜ਼ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਮੁਜਾਰੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਆਬਦਕਾਰੀ ਬਿੱਲ ਜੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭੂਮੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਜਿਮੀਦਾਰ ਮਹਿਜ ਮੁਜਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦਰੱਖਤ ਲਾਉਣ ਜਾਂ ਦੀਵਾਰ ਬਣਾਉਣ ਆਦਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਰੋਕਾਂ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਬਿਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਬਾਗੀ ਦੁਆਬ ਦਾ ਅਖਿਆਨਾ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਿਲ੍ਹੇ ਸਨ ਲਾਇਲਪੁਰ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ। 1907 ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਬੇਚੈਨੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਸਰ ਰੈਜੀਨਲਡ ਕਰੈਡਾਕ ਅਨੁਸਾਰ, "**ਨਹਿਰੀ ਨੋ ਅਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਬਿਲ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬਹਾਨਾ ਸੀ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ।**[1] **ਗਰਮ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜ਼ਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।**[2]

21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1907 ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇਕ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ '**ਝੰਗਸਿਆਲ**' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ **ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ** ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ ਪੜੀ ਗਈ। '**ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ**' ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ "ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ' ਦੇ

ਨਾਮ ਤੇ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ **ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ** ਨੇ ਇਸ ਬਿਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "**ਕੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਸਲ ਸ਼ਾਸਕ ਉਹ** (ਕਿਸਾਨ) ਹਨ,[3] ਉਸਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ" **ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਘਟਦੀ ਜਮੀਨ ਵਾਹੁਣੀ ਬਿਜਣੀ ਛੱਡ ਦੇਣ**" ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ "**ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੈ।**"[4] ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਜਲਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਤੋੜ ਫੋੜ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ 68 ਵਿਅਕਤੀਆ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।[5] ਸਰਕਾਰ ਡਰ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।[6] **ਲਾਲਾ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਜੋ 'ਇੰਡੀਆ' ਅਖਬਾਰ** ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ, ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੀ ਨਕਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ "**ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਓ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕਿਓ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਸੀ** ?[7] ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਭੜਕਾਓ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਾਪਣ ਤੇ ਲਾਲਾ **ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਅਤੇ 'ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਲਾਲ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ।** ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਗਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ'** ਅਤੇ **'ਪੰਜਾਬੀ'** ਵਿਰੁੱਧ ਹੱਤਕ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੇ। **ਇੰਡੀਆ' ਅਤੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ'** ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਚਲਾਏ।[8] ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ 1907 ਤੋਂ 1908 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ **'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ'** ਪੁਸਤਕ ਏਜੰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਛਾਪਣ ਤੇ ਵੰਡਣ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਚਲਾਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਛਪਵਾ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਮੁਹਿਤ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੈਫਲੈਟ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ :

1. ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ
2. ਜਲਵਤਨੀ I II III
3. ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ
4. ਉਗਲੀ ਪਕੜ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਪਕੜ

5. ਹੱਕ
6. 1857 ਦਾ ਗਦਰ
7. ਮਹਿਬੂਬ-ਏ-ਵਤਨ (ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ।)
8. ਦੇਸ਼ੀ ਫ਼ੌਜ਼ ਤੇ ਜਫਰ ਫ਼ੌਜ਼
9. ਡਿਵਾਇਡ ਐਡ ਕੋਕਰ

ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ

1. ਗਦਰ
2. ਅਮਾਨਤ ਮੇ ਖਿਆਨਤ

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਵਰਾਜ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ

1. ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜਮਾਤ
2. ਕੌਮੇ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਤੀ ਹੈ।

ਹੋਰ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕ੍ਰਿਤ 'ਬਾਗੀ ਮਸੀਹ' ਨੰਦ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਤ ਕੋਮੀ ਇਸਲਾਹ ਦੋ ਭਾਗ ਆਦਿ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨੋਜ਼ਵਾਨਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਅਚਾਨਕ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਛਪੀਆਂ/ਛਪਵਾਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਯੂ. ਪੀ. ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੈਂਟਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਸਾਂਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ **ਲਾਜਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ** ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇੱਕ ਵਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ **'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ'** ਦਾ ਉਪ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ **'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ'** ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਰਿਹਾ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1897 ਵਿੱਚ ਅਤੇ 1901 ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 1907 ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। 1907 ਵਿੱਚ ਚੱਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਥ ਪ੍ਰਦਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।10 ਉਸਦੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਮਾਰਚ 21 ਅਤੇ 22, 1907 ਨੂੰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।11 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।[12] ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ 9 ਮਈ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 3 ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਕੇ ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾ) ਭੇਂਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹੌਲ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੜਵਾਹਟ ਆ ਗਈ।

ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 18 ਨਵੰਬਰ 1907 ਨੂੰ ਰਿਹਾ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਿਲ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਕਰਕੇ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਆਬਕਾਰੀ ਬਿਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਮੀਨਾ ਦਾ ਮਾਲੀਆਂ ਤੇ ਜਲ ਕਰ ਘਟਾਏ ਗਏ। 1909 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਖਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਚੌਕੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। **ਸ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ** ਫੜੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਬਤ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਛਾਪਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ 23 ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ **ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ** 'ਜੋ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਬੁਸ਼ੈਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। **ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਮੁਨਸੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ**[13], ਪਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹ ਬੂਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਇਰਾਨ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸੂਫੀ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ। ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਉਹ ਤੁਰਕੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਰਮਨ ਜਾ ਕੇ **ਇੰਡੀਅਨ ਫਰੀਡਮ ਫੋਰਮ** ਦੀ ਨੀਹ ਰੱਖੀ। ਫੇਰ ਆਪ ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਗਏ। 1933-34 ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਗਏ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇਪਲਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਈਸਟਰਨ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ਼ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਫਰੈਡਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਸੁਸਾਇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਰੋਮ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 1944-45 ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਕੈਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 38 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 14 ਮਾਰਚ 1947 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ। ਆਖਿਰ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜਾਦੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਏ।

ਸਰਕਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਮਾਨਿਆ ਤਿਲਕ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ।

1907 ਦੀ ਇਸ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆ ਇੰਨਕਲਾਬੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।[14]

References :

1. Reginold Craddock, The Dilemma in India, London, 1929, p. 148.
2. Sedition Committee Report, Calcutta 1918, p. 141.
3. Home Political (Deposit) July, 1907.
4. Hindustan, Lahore, 3 May, 1907.
5. Home political–A No. 64-72, January, 1908 (Confidential) Punjab Government No. 14-S, B dated 3 January, 1908.
6. Weekly Report of the Director of Criminal Intelligence (Simla) Sept, 1907.
7. Home Political (Deposit) July, 1907 No. 3.
8. Home Political (Deposit) July, 1907 No. 108-80
9. Home Political (Deposit) Nos 108-18 (Confidential)
10. Home Political (Deposit) Nos 108-18 (cofidential) May 1910.
11. Home Political (Public) DO No. 246 August, 1907.
12. Home Political No. 25-26 Part-B January, 1910
13. MM Ahluwala, Freedom Struggle in India 1858-1909, Delhi 1965, pp. 355-57
14. Ibid

ਅਧਿਆਇ—5
ਗਦਰ ਲਹਿਰ

ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਥੋੜੀ ਜਮੀਨਾਂ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਮਹਿੰਗਾਈ, ਭੂਮੀ ਕਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਗਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨਗਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਜਾਂ ਸਾਹੂਕਾਰ ਕੋਲ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਗੜਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।[1] ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਜਾਂ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਫਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ, ਖਾਸਕਰ ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ, ਖਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੈਸੀਫਿਕ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤੇ ਕੰਮ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।[2] ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ (ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦਰਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੋਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀਆਂ, ਯਾਦ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਲਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਪਮਾਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਇੱਜਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।[3]

ਜਿਆਦਾਤਰ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਫ਼ੌਜੀ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਪਰ ਉਲਟਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।[4]

ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ 1907-08 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਗੋਰੇ ਕਾਮਿਆ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ।[5] ਭਾਰਤੀ ਕਾਮੇ ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗੋਰੇ ਕਾਮੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆ ਦੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1907 ਵਿੱਚ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਖੇ **'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੋਸਾਇਟੀ'** ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ 25000 ਡਾਲਰ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਇਆ।[6] ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜਵਾਲਾ **ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਵਾਸਖਾ ਸਿੰਘ** ਦੇ ਉਦਮ ਲਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ **ਪੈਸੇਫਿਕ ਕੋਸਟ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੋਸਾਇਟੀ** ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਗਰਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਣੇ।

ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹਾਲਤ ਦਾ ਉੱਥੇ ਗਏ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉਪਜੇ ਪ੍ਰੀਤਰਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਫਰਕ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ।[7] ਜਿਸ ਕਰਕੇ **ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਬਰਕਤਉਲਾ ਅਤੇ ਹਰਦਿਆਲ** ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1913 ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨਗਰ ਐਸੋਟਰੀਆ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੀ **ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਦੀ ਪੇਸਿਫਰਕ ਕੋਸਟ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। **ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ** ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ **ਹਰਦਿਆਲ** (ਜੋ ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ) ਸਕੱਤਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਖੇਂ **'ਯੁਗਾਂਤਰ ਆਸ਼ਰਮ'** ਨਾਮੀ ਦਫਤਰ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਸਥਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਵਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਰਾਹੀਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।[8] ਸੰਸਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ **ਹਿੰਦੀ ਪੈਸੀਫਿਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ** ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਸਥਾਂ ਨੇ 'ਗਦਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਪਰਚਾ ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸ਼ਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[9] ਗਦਰ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ"

ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਗਦਰ

ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਗਦਰ

ਗਦਰ ਕਿੱਥੇ ਫੈਲੇਗਾ ? ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ[10]

ਗਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ? 'ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ' ਸੀ

'ਗਦਰ ਦੇ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਕ ਛਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਸ਼ੀਲੇ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ :

ਤਨਖਾਹ	ਮੌਤ
ਇਨਾਮ	ਸ਼ਹਾਦਤ
ਪੈਨਸ਼ਨ	ਅਜ਼ਾਦੀ
ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ	ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਗਦਰ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਆ ਜਾਦੀਆਂ ਸਨ।[11] **ਗਦਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਨੇ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਲਏ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਛਪੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।** ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ **ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ** ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗਦਰੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਧਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ 21 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ **ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ** ਨੇ ਵਿਲੀਅਮ ਹਾਪਕਿਨਸ (ਇਹ ਐਮੀਗ੍ਰੇਸਨ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਗਦਰ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ) ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। **ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।[12] ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾ ਗਈ। 1914 ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਵਾਲਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਆਏ।[13]

ਗਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ **ਜੱਥਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ** ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸਾਂਨਫਰਾਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1914 ਨੂੰ **ਕੋਰੀਆਂ ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼** ਤੇ 60 ਗਦਰੀ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੈਂਟਨ ਵਿਖੇ 100 ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ

ਮਿਲ ਗਏ। **ਰਾਮ ਚੰਦਰ** ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚੋ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਓ।"[14] **ਜਦੋਂ ਕੋਰੀਆਂ** ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਮੋਹਰੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ **ਤੋਸ਼ਾਮਾਰੂ ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼** ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 173 ਗਦਰੀਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਪੁੱਜਿਆ। **ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਨਿੱਪਮਾਰੂ'** ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕੋਲੰਬੋ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਪੁੱਜਿਆ। ਇੰਨਕਲਾਬੀ ਹੋਰ ਕਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਵੇਂ **ਮਸ਼ੀਨਾਮਾਰੂ, ਕੈਨੇਡਾਮਾਰੂ, ਮੈਕਸੀਕੋਮਾਰੂ, ਐਸ. ਐਸ. ਕੋਰੀਆਂ** ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਪੁੱਜੇ ਪਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

1915 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਲਾਈਆਂ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਮੋਗੇ, ਫਗਵਾੜੇ, ਲੋਢੂਵਾਲ, ਬੱਦੋਵਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅੱਡੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਗਦਰੀਆ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡਾਕੇ ਮਾਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੀਆਮੀਰ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਸਲਖਾਨਾ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਦਰੀਆ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ 25 ਜਨਵਰੀ 1915 ਨੂੰ **ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ** ਅਤੇ **ਵੀ. ਜੀ. ਪਿੰਗਲੇ** (ਮਰਾਠਾ ਗਦਰੀ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। **ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ** ਨੇ ਗਦਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਦਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਗਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।[15]

21 ਫਰਵਰੀ 1915 ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੂਹੀਆ ਸੀ) ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। **ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ**, ਵੀ. ਜੀ. ਪਿੰਗਲੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਗਦਰੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਏ।[16] ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।[17] ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰ ਦੋਰਾਨ 12 ਕਤਲ ਹੋਏ ਅਤੇ 8 ਮੁਕੱਦਮੇ ਚੱਲੇ।[18] ਪਹਿਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ 64 ਸਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। **ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ 6 ਗਦਰੀਆ ਨੂੰ 16 ਨਵੰਬਰ 1915 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ**

ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ 51 ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ, ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾਵਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਬਾਬਾ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਵਾਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵੀ ਸਨ।[19]

ਦੂਜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ 5 ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ ਅਤੇ 64 ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ. ਤੀਜ਼ੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ 7 ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੇ 50 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਵੇਂ ਮੰਡੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ, ਬਨਾਰਸ ਸਾਜ਼ਸ ਕੇਸ, ਬਰਮਾ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 5 ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਸਾਂਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿੱਚ 6 ਗਦਰੀਆ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ ਰਸਾਲਾ ਨੰਬਰ 23 ਦੇ 12 ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉੱਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਠ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ 2 ਗਦਰੀਆ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ। 128 ਨੰਬਰ ਪਲਟਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਤ ਤੇ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ 64 ਤੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਜਾਂਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 194 ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ 41 ਫੌਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 125 ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੈਦਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਸੱਤ ਜਦੋ ਜਹਿਦ ਸਮੇਂ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਅਤੇ 20 ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗਦਰੀਆ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਬਰਮਾ, ਸਿਆਮ, ਸੰਘਾਈ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਕਾਬਲ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਆਦਿ ਸਥਾਂਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜੋ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ ਦੋਰਾਨ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਗਦਰੀਆ ਨੇ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ (Provisional Government) ਬਣਾ ਲਈ। ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ (ਪ੍ਰਧਾਨ) ਅਤੇ ਬਰਕਤ ਉਲਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਰੂਸੀਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀਉਕੇ ਭੇਜੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ। ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਪਰਾਧੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਚਲਾਇਆ ਜੋ Silk Letters Conspiracy Case ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗਦਰੀਆ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵਲੰਟੀਅਰ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦੀ ਕਰਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨਾਪਨ, ਜਨੂਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੈ ਕੇ 7 ਜੁਲਾਈ 1878 ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਨਾਭਾ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 1896 ਵਿੱਚ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ਼, ਲਾਹੋਰ ਤੋਂ ਐਫ. ਏ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਆਪ ਬੀ. ਏ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਵਾਦ ਵੱਲ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। 1902 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਸਮਰਾਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਖੇ ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਗੁਰੂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। 1903 ਵਿੱਚ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਬਕਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ।[20]

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਵਰ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਨੌਕਰੀਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲ ਗਈ, ਕਈ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨਕਲਾਬ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ। ਧਾਰਿਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1914 ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੜਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ 1914 ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੱਟੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਥਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੰਧ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਤਾ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਖਾਸਕਰ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਤਲਗੜ ਵਿੱਚ

ਮਹੰਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਖੁਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਗਾਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸੰਗਤ ਨੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾਏ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਆਖਿਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਿਰ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਕਲਕੱਤੇ ਬਜ਼ਬਜ਼ ਘਾਟ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਰੁੱਧ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ 1914 ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਬਣਿਆ। ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘਾ, ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਕੱਚਰਭਨ, ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਢੁਡੀਕੇ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਮੀਟਿੰਗਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਿਰ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1914 ਵਿੱਚ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਬਗਾਵਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ।

ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਪਹੁੰਚੇ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਖਬਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਜਮਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਤਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਉਲਟਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਵੱਡੀ ਖ਼ੂਬੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਕਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।[21]

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੰਬਰ 2 ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਦੋਸੀ ਗਰਦਾਨੇ ਗਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਈ 1915 ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਜੇਲ੍ਹ, ਰਾਜਮੰਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਆਦਿ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਜਾਂਵਾਂ ਭੁਗਤੀਆਂ, ਚਾਲੀ-ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਅੰਮ੍ਰਿਤੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਨਹੀਂ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਟਰਾਂਸਫਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੀ।[22] ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 4 ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਏ। ਆਪਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਰਤਨ ਮੰਡਲ ਫਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਏ।[23] 1931 ਤੋਂ 1961 ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਮੰਡਲਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਅਡੋਲ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਉਘੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਘਾਲ ਯਾਤਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਹੋਰ ਅਣਗਿਣਤ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਭਗ ਇਕੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਕੀਤਰਨ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਉਪਰੰਤ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ 1961 ਇਹ ਸੋਨ ਚਿੜੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਈ।[24] ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

References :

1. Waiz, S.A., Indian Abroad, Citizen Association, Bombay, 1917, p. 648.
2. Khushwant Singh & Satinder Singh, Ghadar, New Delhi, 1966, p. 120.
3. Randhir Singh, "The Ghadar Heroes, Bombay," 1945, pp. 6-7.
4. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸਰਾ, ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਲੰਧਰ, 1961, ਪੰਨੇ 21-23.
5. -ਉਹੀ- ਪੰਨੇ 81-82
6. Khushwant Singh & Satinder Singh, op. cit, p. 14
7. G.S. Deol, The Role of the Ghadar Party in the National Movement, Sterling Publisher, Delhi, 1969, pp. 5-11.
8. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਾਲ, ਜਲੰਧਰ।

9. R.C. Mazumdar, History of Freedom Movement In India, Vol. II, P. 355.
10. Ghadar, 1 November, 1913.
11. Ghadar Di Gunj, Vol. I, No. 4 & 23.
12. Lord Harding, My Indian Years, 1910-16, p. 116.
13. Lahore Consipiracy Case, No. II., Judgement, dated 30th March, 1916, p. 27.
14. Ibid
15. Govt of India, Proceeding, Home Political, October, 1915, F. No. 91A.
16. Ibid
17. Michael O'Dwyer, India as I knew it. 1885-1925, London, 1925, pp. 225-26.
18. G. S. Deol, op. cit, Appendix A to C, pp 203-222.
19. Ibid
20. Khalsa Advocates Editors is dated 26 June, 1915 and 18 Sept, 1915, N.M.M.L, New Delhi.
21. Judgement : re (Bai) Randhir Singh, Accused No. 69 (Manuscript), p. 280.
22. ਡਾਕਟਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਗ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2003।
23. The Ghadar Directory, Punjabi University, Patila. 1997.
24. ਜ਼ੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ, ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਹਰਿਆਦਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੱਸ਼ਟ, ਕੈਨੇਡਾ, 2014.

ਅਧਿਆਇ—6
ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਵਾਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। **ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਇਕ ਜਪਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣ ਗਿਆ, ਸਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ। 20ਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀ ਸੀ,** ਉਸ ਸਮੇਂ 1913 ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ. ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਘਟਣ ਨਾਲ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਤਨੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਣ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲੋਨੀਅਨ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਗਾਨ ਰੇਟ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਗਾਨ ਲੈਣਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਵੱਧ ਗਈ।[1] ਉਪਜ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਵੇਚ ਕੇ ਮਸਾਂ ਲਗਾਨ ਦੀ ਰਕਮ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਡੰਗਰ ਲੈਣਾ ਪਵੇ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। **ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਰਮਾ ਮਲਾਇਆ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਅਤੇ ਸੰਘਈ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਚੌਕੀਦਾਰੀ, ਪੁਲਿਸਮੈਨ ਜਾਂ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਤੋਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।**[2] ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕਿ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਸਲਾਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਨਵ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਮਿਹਨਤੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਨੇਡਾ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸਾ ਅਜੇ ਨਵਾਂ ਆਬਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਡੇਢ-ਦੋ-

ਡਾਲਰ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[3] ਉਸ ਸਮੇਂ 30000 ਹਜ਼ਾਰ ਭਾਰਤੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜਨਗਣਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ[4] ਪਰ 1904 ਤੋਂ 1908 ਤੱਕ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।[5] ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੰਲੋਬੀਆਂ ਜਾਣ ਲਈ ਸਸਤੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਵੇਚਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦਾ ਅਕਰਸ਼ਨ ਵਧ ਗਿਆ।[6]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਨੇਡੀਅਨ ਪੈਸੀਫਿਕ ਕੰਪਨੀ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਰੇਲ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਛਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ।[7] ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਨੌਜਵਾਂਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਗੋਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅੰਦਰ ਈਰਖਾ ਜਾਗ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੋਰ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘਟੀਆਂ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।[8] ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਨਸਲਬਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਅਭਿਆਨ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। 1907 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜਾ (ਰਿਸੈਸ਼ਨ) ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਈ ਥਾਂਈ ਫਸਾਦ ਹੋਏ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਜਪਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।[9] ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਦਰਜ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਰੋਸ ਦਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[10]

ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1908 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੀ ਕਿ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਾਡੂਰਸ ਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਪੂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਫ਼ੀ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਸੀ, ਸੋ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ 1907 ਨੇ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ **ਵਿਲਫਰੇਡ ਲੁਰਿਆਰ (Sir Wilfred Laurier) ਕਨੇਡੀਅਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦਾ (climate) ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘਾਤਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।**[11]

ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਈ 1908 ਵਿੱਚ ਕਨੇਡੀਅਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਰਡਰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਨੇਡਾ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ (ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ) ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਕਨੇਡਾ ਆਵੇਗਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਜੂਨ 1908 ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਆਰਡਰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਏਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਆਰਡਰ ਇਨ ਕੌਂਸਿਲ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ Immigration Act ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮਈ 1910 ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫੈਸਲਾ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹੋ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਨੇਡਾ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ 200 ਡਾਲਰ ਨਗਦ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ। ਪਰ ਚੀਨੀਆਂ ਅਤੇ ਜਪਾਨੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਤਕਰੇ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਹੋ ਗਈ। ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ **ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤਨ ਮਨ ਵਾਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਗਈ।**

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁਣ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਜੋ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਕਨੇਡਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ **ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੁਸਾਇਟੀ** ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਬੁਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। **ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੁਸਾਇਟੀ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1907 ਵਿੱਚ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। **ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ 1908 ਨੂੰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਕੇ ਅਤੇ 1912 ਵਿੱਚ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂਦਵਾਰੇ ਉਸਾਰੇ।**

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਪਰਵਾਸੀਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਂਵਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ **ਯੁਨਾਈਟਡ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ** ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਂ **ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ** ਆਸਟਰੀਆ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ।

ਜ਼ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਦਿਆਲ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਤੇ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਖੇ ਅਵਾਸੀਆ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਰਕਰਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਪੈਸੀਫਿਕ ਕੋਰਟ ਸੰਸਥਾਂ ਬਣਾਈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਹਰਦਿਆਲ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ।[13] **ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ** ਵਿਖੇ ਦਫਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ **ਗਦਰ** ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੇਸ ਕੋਲੰਬੀਆਂ ਦੀ ਹਾਈਕਰੋਟ ਵਿੱਚ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਕਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ **ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ** ਇਕ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸੀ ਜੋ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1913 ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ **ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸੈਕੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। **ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ** ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਨੇਡਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ।[14]

ਜਨਵਰੀ 1914 ਵਿੱਚ **ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ** ਨੇ ਜਪਾਨੀ ਕੰਪਨੀ **ਸੀਨੇਈਕਿਸ਼ੇਨ ਗੋਸ਼ੀ ਕਾਈਸਾ** ਤੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਚਾਰਟਰ ਜਹਾਜ਼ 8 ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ 11000 ਡਾਲਰ ਸੀ। ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਮ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼** ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ 165 ਯਾਤਰੀ ਹੀ ਮਿਲੇ। 8 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸੰਘਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਉੱਥੇ 111 ਯਾਤਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜੇ। 16 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿੱਥੇ 14 ਯਾਤਰੀ ਚੜੇ। ਹੁਣ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 376 ਯਾਤਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 340 ਪੰਜਾਬੀ (ਸਿੱਖ) ਸਨ।

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਲੈ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੱਕ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਢਾਡੀ ਜੱਥਾ ਆਪਣੇ ਸਾਜੋ ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।[15]

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। **ਸਭ ਥਾਂਈ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਡਲਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲ ਗਦਰ ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।** ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਗਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ

ਪਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ **ਗਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ** ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ **ਮੋਜੀ** (ਜੋ ਜਾਪਾਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ **ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ** ਨਾਲ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਜਹਾਜ਼ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉੱਥੇ ਹੀ **ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਬਰਕਤੁੱਲਾ** (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਦਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ) ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਗਦਰ ਸਾਹਿਤ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇੰਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। 23 ਮਈ 1914 ਨੂੰ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵਿਕਟੋਰੀਆਂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਲੱਗਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।[16] ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੰਡਨ ਦੀ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਟਾਈਮਜ਼, ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ **"ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਬ ਪੂਰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਪੱਛਮ, ਇਹ ਪੂਰਬ ਦਾ ਮਹਾਨ ਹਮਲਾ ਹੈ।"**

ਕੇਵਲ 22 ਆਦਮੀ ਹੀ ਉਤਰਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹਨ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਮੈਕਬਰਾਈਡ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ, **"ਪੂਰਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਤ ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੱਜੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।"**

ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਯਾਤਰੀ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਖਾਲਸਾ ਕਮੇਟੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ**, ਵਾਇਸਰਾਏ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਜਾਰਜ਼ ਪੰਜਵਾਂ ਲੰਡਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।[17] ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਬਲਿਕ ਜਲਸੇ ਹੋਏ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜੇ. ਈ ਬਰਫ ਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਕੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਫ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ **ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਮੇਟੀ** ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫੰਡ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ

60 ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਜਲਸੇ ਹੋਏ। **ਗਦਰ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੰਬਰ ਛਾਪਿਆ।**[18] ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਤੇ ਇਤਨੀ ਸਖਤੀ ਕਾਰਨ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 22000 ਡਾਲਰ ਸੀ, ਭਰਨੀ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। 21 ਜੂਨ ਤੱਕ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਕਨੇਡੀਅਨ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਭਰੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਰਾਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ 150 ਬੋਰੀ ਰਾਸ਼ਨ ਇਕੱਠੀ ਕਾਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਗਨਬੋਟ ਦੁਆਰਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[19] ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਖਿਰ 19 ਜੁਲਾਈ 1914 ਨੂੰ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਜਲਸੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੂਰਾ ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰ ਇਸ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ ਕਮੇਟੀ ਸਮਝ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਤਰਣ ਦੀ ਅਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ ਸੋ ਉਹ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਅਚਾਨਕ 18 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੇਰ ਨਾਂ ਦੇ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ 150 ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੋਲਿਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਆਖਿਰ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਧਰ ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮੁਸਾਫਰ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ

ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਵੱਲ ਵਧਣੀਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ[20] 21 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਰੇਨਬੋ ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੋਪਖਾਨਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵੱਲ ਸੀ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ 2 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਰਗਾਹ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਯਾਤਰੀ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖਾ ਪਿਆਸਾ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆ ਵੱਲੋਂ ਕੋਰਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਨ ਤੇ ਗੋਰੇ ਅਫਸਰਾ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੋਰੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਾਂਫਰਾਂ ਤੇ ਪੰਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੜਦਾ ਬਲਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਿਆ। ਤੋਪਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰਾ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਧਰੋ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾੜ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਡਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਰੇਨਬੋ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਗਿਆ। ਆਖਿਰ ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ 23 ਜੁਲਾਈ 1914 ਨੂੰ ਬਾਰੀ ਜੱਦੋਂ ਜਹਿਦ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੈਨਕੂਵਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਂਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੂੰ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ 25 ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ 16 ਅਗਸਤ 1914 ਨੂੰ ਯੋਕੋਹਾਮਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੇ ਗਦਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ 200 ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਪਿਸਤੋਲਾਂ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੇ ਜਹਾਜ਼ 21 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕੋਬੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਯਾਤਰੀ ਕੋਬੇ ਉੱਤਰ ਗਏ। 3 ਸਤੰਬਰ 1914 ਨੂੰ ਕੋਬੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ 16 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਉਤਰਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਰਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਸ਼ਨ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਉਤਰਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ।

ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ ਮਦਰਾਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਪਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਤੇ ਅੜਣ ਤੇ ਆਖਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਜਹਾਜ਼

ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਅਟਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 19 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।[21]

26 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਹੁਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਹਾਜ਼ ਰਾਤ ਕਾਲਪੀ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸੀ ਹੋਈ ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ।[22] 29 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਬਜ ਬਜ ਘਾਟ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 27 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਰ ਬਜ ਬਜ ਰੇਵਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਪਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹਾਵੜਾ ਤੋਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਬਜ ਬਜ ਤੋਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਅਸਾਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਿਜ਼ਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਯਾਤਰੀਆ ਨੂੰ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਤਰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਓਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਾਫਰਾ ਨੇ ਉਤਰਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਮੁਸਾਰਫਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਉਤਰਣਗੇ, ਦੂਜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਹਾਵੜਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਜ਼ਾ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਜਪਾਨੀ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ 6 ਮਹੀਨਿਆ ਲਈ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਆਦ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ। ਚੋਥਾ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸਾਫਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਵੇਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਛੇਵਾਂ ਇਹ ਮੁਸਾਫਰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੱਤਵਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਦਿਆ ਮਾਲ ਟਿਕਾਣੇ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ। ਅੱਠਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਕੋਲੋਂ 25000 ਡਾਲਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦੇਣਗੇ।

ਪੁਲਿਸ ਨੇ 45 ਯਾਤਰੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਬਾਕੀ 250 ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਕੇ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਲ ਹੀ ਕਲਕੱਤੇ ਵੱਲ ਚੱਲ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਹੇਲੀਡੇ ਨੇ ਕੱਲਕੱਤੇ ਹੈਡਕੁਆਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਟੁਕੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ 18 ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 25 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 28 ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਗਰੇਸ ਆਰਡੀਨੈਸ ਅਧੀਨ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।[23]

ਬਜ ਬਜ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਦਰੀ ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਬਜ ਬਜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਂਵਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਜਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

Notes and References :

1. Inderjit Sharma, "Punjab Famines and the British Policy in the 19th Century", History Conference Proceeding, Punjabi University, Patila, 1979, pp. 184, 185-189.
2. G.S. Charbra, Advances History of the Punjab, Vol. II, 1972, Jullundhar, p. 483.
3. Waiz, S. A. Indian Abroad, Citizents Accocats, Bombay, 1917, p. 684.
4. Gurcharan Singh Sahansra, Ghadar Party Da Itihas, Jullundhar, 1961, pp. 21-23
5. S.P. Sinha, "Indian Immirgration in the colonies" Indian Review, Vol. XX, January-June, 1920, p. 55.
6. T.R. Sareen, Indian Revolutionary Movement Abroad, Sterling Publishers, Delhi, 1979, p. 61.
7. Gurcharan Singh Sahansra, op. cit., p. 43.
8. Sucheng Chan, "Overseas Sikhs in the context of International Mogrations," Sikh Studies, Cooperative Perspective on a Changingtration (ed Mark Juergensmeyer and

Gerald Barrier) Graduate Theological Union, Berkelay, 1979, p. 205.

9. According to Sohan Singh Bhakhna, nearly seven attacks were made on the Indians who were beaten severely by the white worker, For detailed information on this see Gurcharan Singh Sahansra, op. cit., p. 81-83.
10. G. S. Deol, The Role of the Ghadar Party in the National Movement, Sterling Publishers, Delhi, 1969, p. 5-11.
11. Order in Council March, 2, 1908, quoted Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Vol, II, London, 1966, p. 170.
12. Governor General in Council of Canada Order dated 3 June, 1908.
13. "Khushwant Singh & Satinder Singh," Ghadar, New Delhi, 1986, p. 14.
14. Isemonger, F. C. and Slattery, An Accounts of the Ghadar Conpiracy Lahore, 1919, p. 36.
15. Ibid, p. 37.
16. Gurcharan Singh Sahansra, op. cit., p. 129.
17. Gurdit Singh, "Voyage of Komagatamary," Calcutta, n.d.p.56.
18. Gurcharan Singh Sahansra, op. cit., p. 43.
19. Gurdit Singh, op. cit, p. 58.
20. For detailed study of the struggle, see Home political, November, 1914, Proceedings, No. 97-177
21. Report of Komagatamaru Committee, p. 14.
22. Gurdit Singh, op. cit, Part-II, pp. 31-34.
23. The Report of the Enquiry Commission, Government of India, Home Department.

ਅਧਿਆਇ—7
ਜਲਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੜੀ ਹੀ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਦਾ ਨਤੀਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[1]

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ। 1914 ਵਿੱਚ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਬਜ਼ਬਜ਼ ਨਾਮ ਸਥਾਨ ਤੋਂ 18 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 25 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਅਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਖੁਦ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਅਡਵਾਇਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

"1915 ਤੱਕ ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪੰਨਤਾਲੀ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।"[2]

ਗਦਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। 64 ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 194 ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।[3] ਭਾਵੇਂ 1915 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜਾਕੂ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਤੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਫਰੰਟ ਤੇ ਬੜੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 3,50,000/ਰੰਗਰੂਟ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਬਰਨ ਭਰਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਰਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਔਤਿਆਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰਤੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।[4] ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ

ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[5] ਫੌਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬਾਰੇ **ਓ-ਡਵਾਇਰ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤਰੀਕਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਬਰੀ ਭਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਮੁਖਾਲਫਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[6]

ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈਆਂ। ਕਣਕ ਦਾ ਮੁੱਲ 1914 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1919 ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਲੀ ਫੀਸਦੀ ਵੱਧ ਗਿਆ। 1918 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਲਕੱਤੇ, ਮਦਰਾਸ, ਮੈਸੂਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿੱਖੇ ਅਨਾਜ਼ ਲੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਂਵਾਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ।[7] 1918 ਵਿੱਚ ਬਰਸਾਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 1919 ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਵੀ ਥੋੜੀ ਹੋਈ। 1919 ਵਿੱਚ ਪਲੰਗ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਲਾਲ ਭਾਰੀ ਜ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ, ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਅੰਤਿਮ 3 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਏਜੰਸੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜਾ ਕੇ ਆਮਦਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਕੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਜੰਗ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਜਬਰਦਸਤੀ ਲਏ ਗਏ।[8]

ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤਾਜ ਤੁਰਕੀ ਵੱਲ ਰਵੱਈਆ ਬੜਾ ਸਖਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਰਕੀ ਤੇ ਸਖਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1919 ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਵ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੀ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਬਾਰੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1915 ਦਾ ਡਿਫੈਂਸ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਜ਼ਿਸਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਗੈਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਨ ਲਈ 1917 ਵਿੱਚ 'ਸੈਡੀਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ।[9] ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਜਸ਼ਟਿਸ ਸਰ ਰੋਲਟ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦੋ ਬਿਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਬਿਲ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰੰਟਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਖਿਲਾਫ ਉਹ ਕੋਈ ਪੈਰਵੀ ਜਾਂ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਰੋਲਟ ਬਿਲਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਰਿਆਇਤਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਬਜ਼ਾਏ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੋਹ ਲਏ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। **ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ।**

21 ਮਾਰਚ 1919 ਨੂੰ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ 1 ਮਾਰਚ 1919 ਨੂੰ ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਐਜੀਟੇਸਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੋਲਟ ਬਿਲਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਨਿਹਰੀ ਮੌਕਾ ਲੱਭ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਆਮ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨ ਬਗੈਰ ਲੋਕ ਮਰਨੇ ਧਰਨੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆਂ ਕਰਨਗੇ। ਜਿੰਮੀਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਪਜ਼ ਦਾ 80 ਫੀਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਪੁਲਿਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹਵੇ ਫੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰੇਗੀ।[10]

6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੀ ਮਨਸੁਖੀ ਲਈ ਐਜਟੇਸ਼ਨ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। 30 **ਮਾਰਚ ਤੋਂ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ।**[11] ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਕੱਲਾ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ 'ਚ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਰਜ਼ਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਣ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਰੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਸ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਾਰ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨ ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੁੰਝੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖੜਾ ਵੀ ਸਹਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਜ਼ਬਰੀ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਭਰਤੀ, ਜਬਰੀ ਜੰਗੀ ਕਰਜ਼ੇ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੋਸ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬਾਤ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। 11 ਮਾਰਚ 1919 ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

"ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਹੀ ਰਸਤੇ ਹਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਫਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਪਾ ਲਈਏ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਦੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰੀਏ।[12]"

1913 ਤੋਂ 1919 ਤੱਕ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਅਡਵਾਇਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਸੋਰਸ਼, ਗਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਚਿੱਠੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਜ਼ਸੀਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਡੀਸਨ ਕਮੇਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਸਿਆਸੀ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਡਵਾਇਰ ਪੜੇ ਲਿਖੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਸਖਤ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਹੀ ਆਮ ਤੋਰ ਤੇ ਐਜੀਟੇਟਰ, ਸ਼ਾਜਿਸ਼ੀ, ਸਿਆਸਤਾਦਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਕਰੀਰਾਂ ਝਾੜਨ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।[13] ਅਡਵਾਇਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ ਐਕਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। 1914 ਤੋਂ 1918 ਤੱਕ ਸ਼ਦਾਦਤ ਜਮਹੂਰ ਅਤੇ ਨਕਾਸ, ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਊ ਇੰਡੀਆ, ਮਦਰਾਸ ਆਦਿ ਅੱਠ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

7 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਦੇ ਅਜਲਾਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧਮਕਾਇਆ :

"ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਅਮਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਦੇ ਹਾਲਤ ਮੁੜ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬਦਅਮਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਗੈਰ ਮੁਲਕੀ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਜੀਟੇਟਰਾਂ ਦੀ ਭਲਾ ਕੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰੇਗੀ।"[14]

1919 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕੇਵਲ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਮੁਕਾਮੀ ਲੀਡਰ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ, ਡਾ. ਸੈਫ-ਉਦ-ਦੀਨ ਕਿਚਲੂ, ਬਾਬੂ

ਕਨੱਈਆ ਲਾਲ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਖਵਾਜ਼ਾ ਯਾਮੀਨ ਆਦਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਜ਼ਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ 1919 ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਮਿਥਣ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਗਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੜ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੜੀ ਜਬਰਦਸਤ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕੀਤੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਣ ਪੱਤਰ ਛਾਪ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। 29 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ 30 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਡਿਫੈਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਨੂੰ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ 29 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 30 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਠੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਤਮਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਵਰਤ ਵੀ ਰੱਖੇ। 4 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ **ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ** ਵਰਗਾ ਹੁਕਮ ਸਾਦਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਦੁਆਰਾ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਇੱਕ ਜਲਸਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਤੇ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਤੋਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾਉਣ ਤੇ ਰੋਲਟ–ਐਕਟ ਮਨਸੂਖ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਫਸਾਦ ਭੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।[15]

9 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਰਾਮਨੌਮੀ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਜਲੂਸ ਨੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਏ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਰਵਿੰਗ ਜਲੂਸ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ ਜਦੋਂ **ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਲਵਲ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।**

9 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਰਵਿੰਗ ਨੂੰ ਅਡਵਾਇਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।[16] 10 **ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।** ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖਬਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਜੂਮ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਬੇਇੰਨਸਾਫੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਪਰੋਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪਿਕਟ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਾਲਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਕੈਰਿਜ਼ ਬ੍ਰਿਜ਼ (ਉੱਚੇ ਪੁਲ) ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ੂਮ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ।[17]

ਹੁਣ ਤੱਕ ਭੀੜ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਵ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਪਿਕਟ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀੜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉੱਚੇ ਪੁਲ, ਰੇਲਵੇ ਮਾਲ ਗੁਦਾਮ, ਆਇਰਸਨ ਪਾਰਕ, ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪੁਲ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਗਾ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਜਖ਼ਮੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਦਾ ਭਾਵਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਰੇਲ ਮਾਲ ਗੋਦਾਮ ਅਤੇ ਤਾਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆਂ' ਉੱਪਰ ਵੀ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੈਂਕ ਮਨੇਜ਼ਰ ਸਟੀਵਰਟ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮਿਸਟਰ ਸਕਾਟ ਨੂੰ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਲਾਇਸ਼ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਚਾਰਟਰਡ ਬੈਂਕ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਤੋੜ ਫੋੜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਭੀੜ ਨੇ ਤਾਰ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਭੀੜ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਸ਼ਨ ਸਾਰਜੈਂਟ ਰਾਓਲੋਡ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਮਿਸ ਮਾਰਸ਼ੈਲਾ ਸ਼ੇਰਵੁੱਡ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[18]

10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ, ਪਰ ਡਾ : ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ : ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੇ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੜ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ 10

ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 21 ਸੀ।[19] ਪਰ ਮਕਬੂਲ ਮਹਿਮੂਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਤੋਂ 30 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ।[20] ਜਦੋਂ ਅਰਥੀਆਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਜਲੂਸ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆਂ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਰਵਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਧਮਕੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ।[21]

11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਲਸੇ ਜਾਂ ਜਲੂਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਿੱਥ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਪਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ. ਏ ਵਾਦਨ ਨੇ ਟੋਕਿਆ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤਿਆਂ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨਾਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।[22]

12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉੱਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ **ਅਡਵਾਇਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ "ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[23] ਬ੍ਰਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਰਵਿੰਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।[24]**

ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੇਜ਼ੀਨਾਲਡ ਐਡਵਰਡ ਹੈਰੀ ਡਾਇਰ ਜੋ ਟਰੈਨਿੰਗ ਬ੍ਰੀਗੇਡ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਡਾਇਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਪਰ ਗਸ਼ਤੀ ਉਡਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ : "ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਲਸਿਆਂ, ਜਲੂਸਾਂ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਹੀ ਖਿੰਡਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।[25]

13 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 9.00 ਵਜੇ ਡਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ :

"ਹਰ ਖਾਸ ਅਤੇ ਆਮ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਨੀਕ ਨੂੰ ਪੈਦਲ, ਆਪਣੀ ਜਾਂ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠਾ ਦਰਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਅੱਠ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ। ਸਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਥਾ ਤੇ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਜਲੂਸ ਜਾਂ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।[26]

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੁਨਾਦੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਮੁਨਾਦੀ ਕੋਈ ਤਿੰਨਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਮੁਨਾਦੀ ਕਰਾਈ ਗਈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫਰਮਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ।

ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਰਮਾਨ ਦੇ ਜਵਾਬ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸ਼ਲੇਟਿਵ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।[27]

ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਬਾਣੀਆ ਅਤੇ ਬੱਲੋ ਹਲਵਾਈ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਪੀਪਾ ਖੜਕਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਡਾ: ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਅਤੇ ਡਾ. ਕਿਚਲੂ ਦੇ ਖਾਸ ਪੈਗਾਮ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣਗੇ।

ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਜੇ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਲੋਕੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਲਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਵਿਉਤ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ।[28] ਉਹ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਦਸਤਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਬੀੜੀਆਂ,. ਦੋ ਬਕਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਉਹਨੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਡਾਇਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼, ਡਾ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਰਾਏ ਅਤੇ ਰਾਏ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਅੱਠ ਬੰਦੇ ਬੋਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੰਚ ਉੱਪਰ 'ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ' ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕੋਈ ਚਾਰ ਵਜੇ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਝੰਡਾ ਹਿਲਾਉਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਗ ਉੱਪਰ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਉਡਿਆ। ਲੋਕ ਡਰ ਗਏ ਪਰ ਹੰਸ ਰਾਜ਼ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਖਤਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।[29] ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਇੱਕ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਦੀ ਮੰਗੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਹੀਂ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਾਲੇ ਗੋਲੀ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਅੱਧੇ ਮਿੰਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਖੜੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਥੋਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਭੀੜ ਉੱਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਸੌਖੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਹੰਟਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ

ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਕੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਫਾਇਰ ਖੋਲਿਆ।[30]

ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਨ ਦੇ ਰੁਬਰੂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਸੰਭਾਲੀ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।[31]

ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਬਾਹਵਾਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹੰਸ ਰਾਜ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਬੈਠ ਜਾਓ, ਬਾਹਰੋਂ ਫਾਇਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਡਰਾਵਾ ਸਮਝ ਕੇ 'ਫੋਕੀਆਂ' 'ਫੋਕੀਆਂ ਦਾ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਭੀੜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਰਮ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਜਾਂ ਕਿੱਥੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਤਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਰੇ ਖੂਹ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲੀ ਥਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ। ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਗੋਲੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਡਿੱਗ ਗਏ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਤੇ ਚੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਦੀਵਾਂਰਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲਟਕ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਗੋਲੀਆਂ ਦਸ ਿਟ ਤੱਕ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਇਤਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ 1650 ਰਾਉਡ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ।

ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਖਮੀਆਂ ਦੀ ਚੀਖ ਪੁਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਇੰਨਾਂ ਸਹਿਮ ਗਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਗੇ ਸਬੰਧੀਆ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਦਸ ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੇਰ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਸੜਕਾ ਖਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਦੇ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਖੌਫਨਾਕ ਰਾਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਤਨ ਦੇਵੀ ਦੀ ਆਪਬੀਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲੱਭਗਈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਅੱਧ ਮਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀੜ ਨਾਲ ਤੜਫਦਿਆਂ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਜਖਮੀ ਮੁੰਡਾ ਮੇਰੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਓ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਪਰ ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ 2 ਵਜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਜੱਟ ਨੇ ਜੋ ਕੰਝ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਜਰਾ ਉੱਪਰ ਕਰ ਦਈ। ਮੈਂ ਉੱਠੀ ਤੇ ਲਹੂ ਲਿਬੜੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਉੱਪਰ ਨੂੰ

ਕੀਤੀ। ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਲੈ ਕੇ ਗਈ।[32]

ਦੂਜੇ ਦਿਨ (14 ਅਪ੍ਰੈਲ) ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਖ਼ਮੀਆਂ ਲਈ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ।

ਜਲਸੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀ ਕੌਂਸਿਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭੀੜ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜਲਦੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੋਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ।[33]

ਜਲਸੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆਂ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਡਾਇਰ ਨੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ 300 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸੇਵਾ ਸੰਮਤੀ ਵਾਲਿਆ ਨੇ ਘਰ ਘਰ ਫਿਰ ਕੇ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 530 ਤੱਕ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 379 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 1200 ਜਖਮੀ ਹੋਏ। ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਨੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1500 ਦੱਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਹਿਜ਼ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਦਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਉੱਪਰ 1650 ਰਾਊਡ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਵਾਇਸਰਾਏ ਮੋਂਟੇਗਿਊ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਹ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਲੀਪਾਪੋਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਰਡ ਹੰਟਰ ਐਸਕੁਇਥ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਅੱਗੇ ਡਾਇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ :

"ਮੈਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਨਾ ਹੋ ਗਈ।...... ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਦੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨੀ ਹੀ ਨਿਸਬਤ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕੀ ਮਰਦੇ ਅਤੇ ਫੱਟੜ ਹੁੰਦੇ।[34]

ਡਾਇਰ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਅੱਗੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਉਸਦਾ ਮਕਸਦ ਭੀੜ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਭਾਰਤੀਆਂ) ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਖੋਫ਼ ਬਿਠਾਉਣਾ ਸੀ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਫਾਇਰ ਖੋਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਕਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾ ਨਾਲ ਫਾਇਰ ਕਰਦਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਤਾਂ ਡਾਇਰ ਦਾ ਸਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਡਾਇਰ ਨੇ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ 'ਦੂਜਾ ਗਦਰ' ਨਾਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕਤਲੇਆਮ ਬਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ :

"ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਨਿਹੱਥੇ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉੱਪਰ ਗਿਣਿਆ ਮਿੱਥਿਆ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਸੀ।[35]

ਡਾਇਰ ਨੇ 'ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ' ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਉਸਨੇ ਜਲਸਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਬਾਗ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਚਿਪਕਾਈਆਂ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਫਾਇਰ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਖਿਲਰਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਭ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਣ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਜਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਪੀੜ ਨਾਲ ਮਰਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਵੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। **ਵੀ. ਐਨ ਦੱਤਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ' ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਟ ਹੰਸ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਵਾਇਆਸ਼ ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਉੱਥੋਂ (ਬਾਗ ਤੋਂ) ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਡਾਇਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਡਾਇਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ।[36]**

ਜੈਅਕਾਰ ਦਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੰਸ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਦਲੇ ਦਾ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗਵਾਹੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, **ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਡਾਇਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਮੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਜਲਸੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ।**37

ਭਾਵੇਂ ਡਾਇਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਹੱਥੋਂ ਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਲਈ ਇਹ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਲਾਹੇਬੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ।

References :

1. Fauja Singh, Who's who Punjab Freedom Fighters, Vol. I Punjabi university Patiala.

2. O Dwyer, India as I knew it, London, 1925, p. 207.
3. Ibid, p. 206-07.
4. Ibid, p. 206-07.
5. Govt of India, Home Department, Political, File No. 8, of 1924, p. 8-12.
6. Govt of India, Home Department, Political, B-1920, p. 123.
7. Govt of India, Home Department, Political, July, 1919, No, 373 p. 1.
8. Proceedings of the Imperial Legislative Council, Vol,-VII, April, 1918- March-1919, p. 456.
9. Govt of India, Home Department, Political, B, February, 1920, No. 373, p. 69.
10. Disorders of Inquiry Committee, Report Calcutta, 1920, Vol-III, p. 50.
11. Disorders of Inquiry Committee, Vol-VI, p. 72.
12. Govt of India, Home Department, Political, A, Aug, 1919, No. 1-16.
13. Legislative Council Debates, LVI, 18th Sept, 1917.
14. Proceedings of Legislative Council of the Punjab, 1919, Vol-X, pp. 290-91.
15. Disorders of Inquiry Committee, Vol-Vi, p. 89, and London Times 30 May, 1920.
16. Govt of India, Home Department, Political Deposit, June, 1919, No 23.
17. V. N. Dutta, 'Jallinwala Bagh,' Punjabi University, Patila, 1972, p. 71.
18. Disorders of Inquiry Committee, Vol-VI, p. 119.
19. Disorders of Inquiry Committee, Vol-VI, p. 19.
20. Report and Evidence of the Punjab Sub Committee to the Indian National Congress, p. 30.
21. Govt of India, Home Department, Political, July, 1919, No. 44, p. 2.

22. Disorders of Inquiry Committee, Vol-VI, p. 119.
23. Govt of India, Home Department, Political, B, Feb. 1920, No.·373 p. 6
24. Omd papers, 771 (1920) REPORT OF Captain Briggs Appendix. A to Statement by Dyer.
25. Disorders of Inquiry Committee, Vol-III, p. 212.
26. Ibid, Vol. VI, p. 398.
27. ibid, Vol. III, p. 189.
28. Ibid, pp. 116, 119
29. Report and Evidence of the Punjab Sub Committee to the Indian National Congress, p. 30.
30. Disorders of Inquiry Committee, Vol-III, p. 117.
31. Omd papers, 77 (1920) Statement by Dyer.
32. Report and Evidence of the Punjab Sub Committee to the Indian National Congress, p. 30.
33. Amrit Bazar Patrika, 7th August, 1919.
34. Disorders of Inquiry Committee, Vol-III, p. 117.
35. Gandhi Autobiography, p. 291.
36. Calvin, The Life of General Dyer, Ondon, 1929, p. 18.
37. Jayakar Papers, Punjab Inquiry, Vol. II, No. 417, 15 April, 1920 to 15 Jan 1930.

ਅਧਿਆਇ-8

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ 1920 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਰਾਜ ਲਗਭਗ ਸੋ ਸਾਲ (1849-1947) ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ, ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗੂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ, ਦੇਵ ਸਮਾਜ਼, ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ, ਅੰਜੁਮਨ-ਏ-ਇਸਲਾਮੀਆਂਆਦਿ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ।

ਅਜਿਹੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬੇਚੈਨੀ ਕਾਰਨ, ਸਮਾਜਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਖਾਸਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 29 ਮਾਰਚ, 1849 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਲ ਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਜਬਰਦਸਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸੀ।[1] ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪੁੱਜਣ ਉਪਰੰਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋ ਕੋਹੇਨੂਰ ਨਾਮ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰਾ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਂਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੌਮੀ ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਰਜਣੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਈਆ ਦੀਆਂ ਜਮੀਨਾਂ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈਆ ਗਈਆਂ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਭੇਜ਼ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਾਨ ਜਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਆਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਇੰਜ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਹੈਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਧੁੰਦਲੀ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ (ਆਈਡੈਂਟਿਟੀ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।

ਤਾਕਤ ਤੇ ਦੌਲਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨਾ੍ਂ ਹੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1765 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਤਾਕਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮਗਰੋ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਚੀ ਗੜਬੜੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ, ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਗੀਰਾਂ, ਮਿਲਖਾਂ ਜਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁੱਟ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਨਾਚੀਆਂ, ਮਰਾਸੀਆਂ, ਡੂਮ, ਡਫਾਲ, ਭੰਡ ਅਤੇ ਭੜੂਣਾਂ ਰੱਖਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦੀ ਵੀ ਉਕੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਲਾਹਨਤ ਆ ਵੜੀ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਨਿੱਘਰੀ ਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਕਰਨਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾ ਦਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਲਾਹਨਤ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆਂ ਤੇ ਮਹੰਤ-ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈਣਾ ਵੀ ਭਿੱਟ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

ਲੜਕੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਨਹੂਸ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਆਹੁਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ। ਜੋ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਬਾਲ-ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਪਤੀ ਮਰ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਬੇਬਸ, ਬੇਰੰਗ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭਰਭੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੇਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਡੰਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁਰਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਹਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ-ਡੰਮਾ ਦਾ ਚੱਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦ ਸਿੱਖ ਸੰਨ 1849 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਪੁਜਾਰੀ ਜਾਂ ਮਹੰਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਅਨਮਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਧਨ ਦਾ ਮਾਣ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਨਿੱਘਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਗੁਰੂਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।[2]

ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ ਹੋਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਹੇਠ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਜਹਾਨ ਲਾਰੰਸ ਵਰਗੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੁਪਈਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ

ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਦਾਉਦ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਖੁੱਲਮ-ਖੁੱਲਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਨੇ ਸੰਨ 1875 ਵਿੱਖ ਸਿੱਖੀ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੋੜ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੋਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਦਿਆਨੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖਾਸ ਨੁੱਛਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਚੋਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।[3]

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਸਾਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਭਾਵੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਵਾਣਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੇ ਪੜਚੋਲਣ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਦਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਜ਼ੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਰਕਵਾਦ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਚਮਤਕਾਰ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਧਰਮ ਤੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਖੋਖਲੇ ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਦਿਸਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੇਹੁਦਾ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ

ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪਰਖਣਾ ਤੇ ਪੁਣਨਾ-ਛਾਨਣਾ ਵੀ ਸੀ।[4]

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸੱਧਰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਮਹੋ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆਸ਼ ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਹਿਰ, ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤਹਿਰੀਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।[5]

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਸਬੰਧੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਸੀ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਹਿਰਾ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਪ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਇਤਿਹਾਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਬੇਜਾਨ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈਆ ਜਾਂ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਸਕਣ ਦੀ ਮਜਾਲ ਤੱਕ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਰਕਾਰ

ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਹਲਣਾ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਹੀਣ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਸ ਨਵੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸਨ, ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਦੇ ਇਕ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਆਪਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ, ਪਰਪੱਕ ਭਾਪ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸਾਹਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਪ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਠੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਬੀਰ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਡੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰਨਾ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣਾ, ਤਮਾਕੂ ਪੀਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਖ਼ਰਚ ਆਦਿ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ, ਨਿਤ ਨੇਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਸੋਢੀਆਂ ਤੇ ਬੇਦੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂਪੁਣੇ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਗਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿੱਅਤਾ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖੁਸ਼ਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਤੇ ਪਰਤਾਪ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋ ਘਟ ਗਿਆ।[6]

ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਏਨਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਸਮਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1873 ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾ ਪੰਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ

ਦੇ ਨਵ- ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਯਤਨਾ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਰ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਨਵੀ ਹਵਾ ਰੁਕਮਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਵੀਆ ਪੜਚੋਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਤਾਘਾਂ ਨੇ ਹਵਾ ਰੁਮਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਵੀਆ ਪੜਚੋਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਤਾਘਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਹਨੇਰੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਂਝਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰੇ ਰੋਕ ਪਾਈ ਰੱਖੀ।[7] ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈਆ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ। ਅਨਮਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕਰਾਰੇ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਕਠਨਾਈਆ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਵੀ ਗਈ।[8]

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਕਾਰਜ਼ਕ੍ਰਮ ਦੋ ਪਾਸੜ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਏ ਨਵੇ ਵਚਾਰਾ ਦੀ ਰੋਲ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੀਵਾਨਾਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾ, ਜ਼ਲੂਸਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜ਼ਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਅ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਉਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਨਵੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲੇ ਗਏ, ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਢੂਹਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਪਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨਾਂ ਲਈ ਸੰਨ 1908 ਵਿੱਚ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਫੁੱਟ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕਦਮ ਹੋਰ ਤਿੱਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।[9]

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਹੜ ਨਿਕਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਰੋਆ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵਧੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਜੀਨੀਕ ਧਾਂਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੁੰਗਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੇ ਹੋਰ ਉਭਾਰ ਦਿੱਤਾ। 1907 ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਲੇ ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮਾਂਡਲੇ ਬਰਮਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਦੁਰਘਟਾ ਵਾਪਰੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਇੱਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਦਰੀਆ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਅਜਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਪਰੰਤ, ਚੌਖੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਬਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਧਾਰ ਕੇ ਪੁੱਜੇ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੰਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਕੜ ਲਏ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ 1918 ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ। 1919 ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸੈਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼, ਮੱਠੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਸ ਪਲਟੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ 'ਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾਂ **ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਆਗੂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ।[10]

1921 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਰਮਾ ਹੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1905 ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੇਵਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਨੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਉਹਨਾ ਦੇ ਖ਼ੁਦ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਥ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਉਤਰਦਾਈ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਚੀਫ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸਥਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿਰਕੱਢ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਤਿਆਂ ਤੇ ਯਾਦ ਪੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲਈ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਰਾਹੇ ਨਾ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਂਤਮਈ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇੰਜ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਉਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਮਤਿਆਂ, ਯਾਦ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਨਿਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬੰਧਤ ਉਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਜਾਜਤ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨ।

ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਪਈ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁੰਮਰਾਹ ਹੋਏ ਮਹੰਤਾਂ ਕੋਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸਬੰਧੀ 1920 ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਲੰਗਰਾ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਆਪ ਕਰਨਾ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਉਸਨੇ ਵੀ ਮਹੰਤ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਬਾਹਰੇ ਵੀ ਜੱਥੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਹੰਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ।[11]

ਦੂਜੀ ਉਘੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਦੋਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਬਦਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਸਰਬਰਾਹ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੋਪੀ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਅਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 1920 ਵਿੱਚ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ। ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਿਰ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰ ਛੱਡੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖਾ ਨੇ ਜੱਲ੍ਹਿਆਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ 29 ਅਗਸਤ, 1920 ਤੱਕ ਸਰਬਰਾਹ ਅਸਤੀਫਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾਂ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬੁੱਤ ਸਾੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਰਬਰਾਹ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫੋਰਨ ਹੀ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਪੰਥ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮਦਾਸੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਰਵੱਈਆਂ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੈਣਾ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਚੋਖਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਉਹ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਅੜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਦੋੜ ਗਏ। ਸੁਨਿਹਰੀ ਮੋਕਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਇਕ ਨੋ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿ ਸਰਬਰਾਹ ਬਣਿਆ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾ ਕੱਢ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀ ਕਮੇਟੀ

ਦੀ ਘੋਸਣਾਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 36 ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲਾਕੀ ਕਾਰਗਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 175 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 36 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਡੇਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰਮੋਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।[12]

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਦੋੜ ਜਾਣਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂਦਾ ਅਸਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਿਆ। 25 ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਜੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ ਥੰਮ ਸਾਹਿਬ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ, ਖਰਾ ਸੋਦਾ, ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇੰਨੀ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ ਕਿ 11 ਜਨਵਰੀ 1920 ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂਆਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜੱਥੇ ਤੇ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਲਾਠੀਆ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 14 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ। 15 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਜਥਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਜੇ ਗੱਲਬਾਤ ਚਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਲਾਠੀਆਂ, ਛੁਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਟਾ ਲਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਥਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈਆ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਜਖ਼ਮ ਆਏ। ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੋੜ ਗਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਹੰਤ ਕੰਬ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤ ਸਿੱਖ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਭੱਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੈਕੜੇ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਟੀਆ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਭੈਭੀਆਂ ਕਰਪਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਅਪੀਲਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਤੇ

ਉਹ ਮੁਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਾਰਚ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਕੋਈ 150 ਸਿੱਖਾ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੁਰਘਟਨਾ 20 ਫਰਵਰੀ 1921 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਕੋਹਰਾਮ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਹਰਾਮ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸ਼ੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੇ ਕਈ ਸਾਥੀਆ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ।[13]

ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟਾ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਯਤੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਮਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਧੜਾ-ਧੜ ਫੜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਤੋਂ ਤੋਸੇਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲੈ ਲਈਆ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਨਵੇ ਸਰਬਰਾਹ ਨੂੰ ਸੋਪਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਮਝਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ, ਅਕਾਲੀ ਤਹਿਰੀਕ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੀਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣੀ ਪਈ. ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਜਾ ਕੇ ਚਾਬੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀਆ

ਨੂੰ ਆਪ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਆ ਕੇ ਚਾਬੀਆਂ ਵਾਪਸ ਦੇਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਧਾਈ ਤਾਂ ਤਾਰ ਭੇਜਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।[14]

ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਹੋਰ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਢਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਖਿਚਾਅ ਦੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮਹੰਤ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝੁੰਗੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬਾਲਣ ਵੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਇਤਰਾਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਵੱਜੋਂ ਜਥੇ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਜੱਥਾ ਜਾਂਦਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਕੋਲ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵਰਾਉਦੀ, ਘੋੜੇ ਚਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀਹ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਨੇ ਸਮੁੱਚ ਮੁਲਕ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਚਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਨੀ ਬਹਾਦਰ ਕੋਮ ਤੇ ਫਿਰ ਇੰਨੀ ਸਾਂਤਮਈ। ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆਂ ਤੇ ਸੀ ਐਫ ਅਡਰੀਉ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਤੋਰ ਤੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੱਤਿਆਗਰਹੀਆਂ ਦੀ ਭਰਭੂਰ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਮੋਰਚਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪਰ ਮੋਰਚੇ ਦੋਰਾਨ 5605 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਉਹ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦ ਦੇ ਸਿੱਖਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਯੋਗ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਯਤ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਜਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦਾ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ

ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ। ਜੋ ਜੈਤੋ ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

1849 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਰਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀਤਿਕ ਜਾਗਰਤੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋ ਨਤੀਜ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਈ. ਨਾਭਾ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। 5 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਬਠਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਸਤ 25-27 ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਜੈਤੋ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੀਵਾਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਹੱਤਕ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤੋਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ 15 ਸਤੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਆਉਂਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ 16 ਜੱਥੇ ਜੈਤੋਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਜੱਥਿਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਆਖ਼ਿਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1925 ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਨੀਤੀ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਸਾਰ ਸੰਸਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਵਿੱਚ

ਸਮਾਨਤਾ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।[15]

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਹੜੀ ।ਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।

14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਸਰੂਪ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਗੁੱਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1906 ਤੋਂ 1919 ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧ ਕੇ ਆਈ।

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਬੇਬਸੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ. ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖ਼ੈਰ-ਖਵਾਹ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਹੂਰੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਤਸ਼ਦਦ ਹੋਇਆ **ਲਗਭਗ 40000 ਅਕਾਲੀ ਕੈਦ ਹੋਏ, 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ, 3000 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜਬਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ**। ਇਹ ਸੀ ਇਸ ਨਵੀਂ, ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੂਪ।

ਹਵਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ 1989, ਪੰਨਾ-144.
2. Fauja Singh, Kuka Movement, Delhi, 1965, p. 118.
3. Administration Report of Punjab 1849-51, 1875-76 Delhi.
4. N.L. Khilwani, Administration Report of Punjab-III 1854-56 Punjab under the Lawarance Shimla 1951, p. III.
5. Ibid.

6. Ganda Singh, Punjab, Bhai Jodh Singh, Abhinandan Granth, Patila, 1962, p. 7.
7. Khushwant Singh, A History of Sikhs, London 1977, p. 66.
8. Harbans Singh, The Haritage of Sikhs, Delhi 1983, p. 280.
9. Satya M Ray, Lagislative politics and the Freedom Struggle in Punjab, 1897-1947 New Delhi, 1984, p. 73.
10. Bajaj Y. P., Punjab Lagislature and the Indian National Movement, Indian Book Cronical Vol. No. 9, New Delhi 1985, P. III.
11. ਬਜ਼ਾਜ਼ ਵਾਈ ਪੀ. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਮੀ ਅੰਦੋਲਨ 1930-1947 ਪਾਠ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ 1989 ਪੰਨਾ-112.
12. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ, ਸਰਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ 1971, ਪੰਨਾ-66.
13. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ 1975 ਪੰਨਾ-42.
14. K.L. Tuteja, Sikh Politics 1920-40, Kurukshetra, 1984, p. 74.
15. Ruchi Ram Sahni, Struggle for Reforms in Sikh Shrines, Amritsar, 1965, p. 60.

ਅਧਿਆਇ-9

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਰੋਲ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸ਼ਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਤਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਚੱਲਣ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਿਕ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਨਹਿਰੀ ਕਲੋਨੀਆ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾ ਨੇ ਐਜ਼ੀਟੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤਿ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੱਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।[1] ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਬਜਬਜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ **ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ** ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਲਦਾਰ ਮੇਜ਼ਰ ਸਨ। ਪਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

20 ਫਰਵਰੀ 1921 ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖ਼ੂਨੀ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੱਜੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੋੜ ਗਈ। ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀ. ਐਮ ਕਿੰਗ ਅਤੇ ਸੀ. ਐਮ ਬੋਰਿੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਯੋਜ਼ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਿਹੱਥੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਕੇ 110 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।[2]

ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਸਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਸਰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਿਆ, ਪਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤਕਰੀਰ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ 28 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕੁਆਟਰ ਗਾਰਦ ਦੀ ਸਜਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। 1921 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ਼ ਸੰਭਾਲਿਆ।

25-27 ਮਾਰਚ 1921 ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ 13 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ।[3] ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਸਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।[4] ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਟਰ ਸੀ. ਐਮ ਕਿੰਗ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਸੀ. ਐਮ ਬੋਰਿੰਗ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ, ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਾਅਦਾ ਮੁਆਫ ਗਵਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਈਆ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।[5] ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗਿਫਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂਦੁਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬੇਪਨਾਹ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼, ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਸੋ ਭਾਈਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾ ਮਸਤੂਆਣਾ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇੱਥੋ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ।

ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦਭੱਵ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭੱਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਹੁਣ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਖਸੂਸਪੁਰਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਿਗੜ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਕੜਦੀ ਦਾ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੌਲਤਪੁਰ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। 18 ਮਈ 1922 ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਫੈਸਲਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿ **ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜਥੇ ਨਾਮਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਆਪ ਬਣੇ।**

ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ

ਘਿਰਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਅਰਥਾਤ ਵਫਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ (ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ) ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਨਾਂ ਹਟਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਵੀ ਚੱਕਰਵਤੀ ਜਥੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।[6] ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਹਿ ਤੇ ਆਕੜੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ' ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। 9 ਅਗਸਤ 1922 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਅਕਾਲੀਆ ਉੱਪਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆਂ। ਅਨੇਕ ਅਕਾਲੀ ਆ ਕੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭਵਿਆਨੇ ਵਿਖੇ ਤਕਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਆਪ ਬਣਾ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰੋ। ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਤਮਈ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਪਾਲਿਸੀ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।[7] **ਅਸੀਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਖੁਲੀ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਾਂ।**" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿਝਰਾਂ ਵਿਖੇ ਜਲਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਜੱਥੇ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭੈੜੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਆ ਜਾਣ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਗੱਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਕੰਨ ਵੱਢਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਜੇ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਜ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।[8]

ਜਦੋਂ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਯੂਸੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਹੁਣ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਨ ਸਾਰੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਲਹਿਰ' ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ। ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਲੋਕ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 4 ਮਾਰਚ, 1922 ਨੂੰ ਹੋਲੇ ਮੁਹੱਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸਣ ਲਈ ਗਏ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹੀ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੱਥੇ ਸਮੇਤ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹਾਨੀ ਦੇ ਦਿਵਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਰਾਣੀ ਥੂਹੇ ਦਾ ਜੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀਆ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨਣ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕੀ ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜਣ ਦਿੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਨੇ 10 ਫਰਵਰੀ 1923, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਦੌਲਤਪੁਰ) ਨੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਜਦੋਂ ਜੈਲਦਾਰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਚਹੇੜੂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਸਤੌਲ ਰਾਹੀਂ ਫਾਇਰ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਹੋਇਆ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਫ਼ੌਜ਼ੀਆ ਨਾਲ ਵੀ ਬਣਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਹਥਿਆਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ 50 ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦਿੱਤੀ। **ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ 1857 ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਪਓ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜੋ। ਹਮਖਿਆਲੀਆ ਬਣਾਂਓ। ਜਿੰਨੇ ਹਥਿਆਰ, ਗੋਲੀ, ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਬੰਬ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿਸਕਾ ਸਕੋ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਦੋਹਾ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਦੌੜਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੇ ਜਾਓ।"**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਬਰਾ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ......... ਲਗਾਤਾਰ ਪਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਦਿਵਾਨ ਸਜ਼ਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਬਣਾਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਫਾਦਾਰ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂਢ ਦੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ

ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਇਨਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਰੱਬਾ ਜਮੀਨ ਲੈ ਲਈ।[10] ਹੁਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਟੌਡੀਆਂ ਤੇ ਗੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਨਾਮ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

1922 ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਉੱਤੇ **ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸੀ ਦੌਲਤਪੁਰ** ਨੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਜੱਥਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ 'ਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਪਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਭਾਵੇ ਉਸਦੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗੜ੍ਹਸੰਕਰ ਦੇ ਜੁੜਵੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ 'ਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ' ਅਖਬਾਰ ਕੱਢੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਖਬਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 3 ਜੁਲਾਈ 1922 ਨੂੰ ਬਿਛੋੜੀ ਦੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਪਾਸੇ 570 ਰੁਪਏ ਖੋਹ ਕੇ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਲਈ ਤੇ **'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦੁਆਬ'** ਨਾਮ ਦੀ ਖ਼ੁਫੀਆ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੌਲਤਪੁਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਨੋ ਜੱਥਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜੱਥੇ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਜੱਥੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥਾ' ਰੱਖ ਲਿਆ। 11 ਮਈ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸੁੰਢ ਵਿਖੇ **ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ** ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੇ 16 ਜੂਨ ਨੂੰ1922 ਨੂੰ ਪਤਾਰਾ ਵਿਖੇ **ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ** ਦੀ ਗਿਫਤਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪੈਤੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੱਥਿਆ ਦੀ ਹੁਣ ਅਗਸਤ 1922 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰਾਜੋਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿੱਚ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।[11] ਜਿਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਤੇ ਫੌਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੀਤੀ (ਸਟਰੈਟੀਜੀ) ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਜ਼ਾਏ ਗਏ ਅਤੇ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦੁਆਬਾ' ਅਖਬਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਬੇਇੰਨਸਾਫੀਆਂ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਗੁਪਤ ਸੀ, **ਜਿਸ ਤੇ ਐਡੀਟਰ ਦਾ ਨਾਮ ਬੱਬਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ**

ਸੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਉਡਾਰੂ ਪ੍ਰੈਸ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਵਾਰਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬੱਬਰਾਂ ਤੇ ਡਰਨ ਲੱਗੇ। ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਬੱਬਰਾ ਨੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਵਿਅਕਤੀਆ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲਏ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਰਿਵਾਲਵਰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾਂ ਬੱਬਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਦੇ ਸਨ।[12]

ਜਦੋਂ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੇਸਾ ਵਿੱਚ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ।

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਨਾਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਈ 2000 ਰੁਪਏ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੌਲਤਪੁਰ ਲਈ 1000 ਰੁਪਏ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਟਾਫ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਜੱਥੇਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫਰਵਰੀ 26, 1923 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਲਿਆ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੇ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਅਤੇ ਗੱਦਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਝੋਲੀਚੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਧਰੋ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਤਸੀਹੇ ਅਤੇ ਦਮਨ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾ ਲਈ। ਕਈ ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।[13]

22 ਮਾਰਚ 1923 ਨੂੰ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਐਡੀਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਬੱਬਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕਤਲ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ। ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾਂ ਸਿੰਘ ਬਹਿਸਲਪੁਰ ਅਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।[14] ਇਸ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੰਜ ਝੋਲੀਚੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਚੌਂਕੀਆਂ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

31 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਡਮੋਲੀ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉੱਥੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਝੜੱਪ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਬੱਬਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਘਟਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬਹਿਸਲਪੁਰ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ, ਪਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਥਕੜੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਕੜੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਬੰਬ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।[15] ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ 186 ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ 91 ਬੱਬਰਾਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜੁਲਮ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। 28 ਫਰਬਰੀ 1926 ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ 6 ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ, 11 ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਅਤੇ 38 ਬੱਬਰਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਕੈਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।[16]

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੀ. ਟੀ. ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਓਡਵਾਇਰ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

1. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੜਗੱਜ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
2. Mohinder Singh, the Akali Movement, Attantic Publishers, Delhi 1978, p. 34.
3. Ibid, p. 117.
4. Home Department, Political File No. 268, 1922, p. 12-13.
5. B. S. Nijjar, History of the Babbar, Jalandhar, 1989.
6. Mohinder Singh, op. cit, p. 117.
7. B. S. Nijjar, op. cit, p. 371
8. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨਿੱਝਰ, ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, 1986, ਪੰਨਾ 66.
9. B. S. Nijjar, op. cit, p. 371 ਲੱਛੂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਜੋ ਉਸਨੇ 24 ਅਗਸਤ

1924 ਨੂੰ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸੈਸ਼ਨਲ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤਾ, ਜੱਜਮੈਂਟ ਕੇਸ ਨੰ: 21924 ਪੰਨਾ 73।

10. B. S. Nijjar, op. cit, p. 100-101.
11. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ, ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 52.
12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 59.
13. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਤਵਾਰੀਖ ਸੱਤਵਾ ਭਾਗ, 1962 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਨਾ 111-112.
14. -ਉਹੀ-
15. Khushwant Singh, History of the Sikh, Vol. II Oxford University Press, Bombay, 1977, p. 205.
16. Indian Quarterly Register Jan-June 1928.

ਅਧਿਆਇ-10
ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਮਨ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਰਿਆਸਤਾਂ-ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਦ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਕਲਸੀਆ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰਕੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਹੋਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਤੀਜ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜੇ ਲੱਛਮਣ ਕਾਇਮ ਸਨ।[1] ਰਿਆਸਤਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬੰਦ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਦੀਵਾਰਾ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਫੀ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸੀ, ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਕੋਲੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਗਾੜ੍ਹੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਡਾਉਣ ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਸੀ, **"ਹਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਹਿਟਲਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।**[2]

ਹਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਪਛੜਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਦਕਿਆਨੂਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਵਾਲਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸੀ।[3]

ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਮੱਧ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੱਛੜੇਪਨ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਣ, ਜਾਗਰਿਕ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਨੇ ਹੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ।[4] ਜਿਆਦਾ ਜਨਤਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।[5] ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਜਾਰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਜਗੀਰਦਾਰ, ਬਿਸਵੇਦਾਰ,

ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਹੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸੌਖਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਵਿਆਜ ਤੇ ਦੇਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਪਾਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਜ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਫਾਜਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।[6]

ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਖੁੱਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਲਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਸਿਰਫ ਜਿਮੀਦਾਰਾਂ, ਰਈਸਾਂ, ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਪਾਰੀਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ।[7]

ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਾਫੀ ਪਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ ਸੀ ਬਲਕਿ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਛਪਣ ਤੇ ਵੀ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। "**ਪਟਿਆਲਾ ਸੈਂਟੀਨਲ**" ਅਤੇ "**ਨਾਭਾ ਅਖਬਾਰ**" ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਅਖਬਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਤੀਰਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਮਜਸਿਟਰੇਟ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।"

"ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬੇਕਾਰ ਹੀ ਗਲਤ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਖਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਿਕੇ।[8]

ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲ ਪਈ, ਪਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ।[9] ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲੀਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।[10] **ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।**[11]

ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰਬੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਇੱਥੋਂ **ਜੱਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼** ਦੇ ਖ਼ੂਨੀ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ **ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅੰਦੋਲਨ** ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਿਆ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਹੀ ਕਰਾਈ। **ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ।**[12] 1920 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ।[13] ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ

(1923-24) ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲਾ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ। ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਝਗੜਾ ਵਧਿਆ। ਰਜ਼ਵਾੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਵ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਰੋਲਾ ਰੱਪਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿਲਜੁਲ ਵਾਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ (1910-25) ਦੌਰਾਨ ਬੜੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਨਾ ਮਦਦ ਵਾਲੀ ਰੀਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿੱਚ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਖਲਾਕੀ ਮਦਦ ਸਿੱਖੀ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਰੋਲਟ ਬਿੱਲ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮ ਮਦਦ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਵਰਤੋ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ, ਸਿਆਸੀ ਮੋਰਚੇ (1917 ਵਾਲੇ) ਅਤੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ (1920 ਵਾਲੀ) ਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਸਕੇ। ਅਗਸਤ 1923 ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਰਜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗਿਰਫਤਾਰੀਆ ਕੀਤੀਆ ਗਈਆ। **ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ**, ਜੋ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੁਹਾੜੀਆਂ, ਜੋ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾ ਘਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸਨ, ਨੂੰ ਅਸਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੌਜ਼ੀ ਚੌਕੀਆ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਾਲੀ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਲੀ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਖੁਫੀਆਂ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਰੋਕ ਸੀ। ਪਰ ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਭਾ ਦੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰਾਜੇ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼

ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਗਿਰਫਤਾਰੀਆ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਸਨ ਨੇ 1928 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆ ਵਿੱਚ ਤੂਫਾਨੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਬਾਰੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 17 ਜੁਲਾਈ 1928 ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ **ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ** ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲਿਆ। **ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲੋਂਗੋਵਾਲੀਆ ਇਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ**। ਦੋਨੋ ਹੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣ ਲਏ ਗਏ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਫੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਜਾ ਦੇ ਮੈਬਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਖਾਸ ਮੁੱਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ।

27 ਤੋਂ 29 ਦਸੰਬਰ (1929) ਨੂੰ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਰੇਡਲ ਹਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਦ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਇਕਾਈਆ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆ। ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਅਗਸਤ 1923 ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ 20 ਜਲਵਰੀ ਨੂੰ1925 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਹੁਣ ਖੁੱਲ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜਮਾਨਤ ਨਹੀਂ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਇਜ਼ਲਾਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ। ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਜੋਂਗਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਧੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਸਭ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। 1946 ਵਿੱਚ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸ

ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਝੁਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਟਾਉਣਾ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਨੇ ਵਧਾਨਿਕ ਸੁਧਾਰਾ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਲਬਾ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਵਰਕਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਲਾਣਾ ਸਮੇਤ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੋਝਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਮਲੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਗੁਆਢੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੀ। ਮਜ਼ਾਰਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲੇ ਤੋਰ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਜੀਦ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਹਰੇ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਜ਼ਵਾੜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੁਨਾਮ, ਭਦੌੜ ਅਤੇ ਮਾਨਸਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਥਾਂਈ ਮਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਹੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆ ਦੇ ਕੇਦਰ ਸਨ। ਸਾਲ 1940 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਹਣਾ "ਬਟਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ" ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਪੁਲਸ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਹੋਏ। ਪਰਜ਼ਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਆਗੂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ, ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਕਾਮੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

1940 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੋਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ। 1942 ਈ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ 1943 ਈ. ਵਿੱਚ ਵਾਮਪੰਥੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ 1945 ਈ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਜੰਗੀ ਕੋਂਸਿਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 1948 ਈ. ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

References :

1. Ramesh Wala, Praja Mandal Movement in East Punjab States, London, 1972, p. 40.
2. E. W. R. Lumby, The Transfer of Power in India 1945-47. London, 1954, p. 204.

3. Ibid
4. Ramesh Wala op. ci t. p/38-45.
5. Padaral Moon, The Future of India, London, 1945, p. 9.
6. Ramesh Wala op. ci t. p./40.
7. The Germany Dass, Maharaja, Bombay 1969, p. 14.
8. Confindental Daries of the District Magistrate No. 2920-21, Faridkot State Records, File Np. 23, PSA Patila.
9. S. A. Khan, the Earl of Reading, London, 1914 p. 302.
10. S. R. Sharma, Punjab in Forement in the Beginning of the 20th century, Delhi, 1965, p. 10.
11. Karanveer Singh Maan, The Agraran System of Patila State, 1900-1948, Ph. D Thesis Punjabi Unversity Patila, p 90-91.
12. Ibid, p 92-93.
13. Mohinder Singh, The Akali Movement, Delhi 1970 p. 34.
14. Truth About Nabha, S. G. P. C. Amritsar, 1937.
15. Ganda Singh, (ed) Some Confidental Papers of Akali Movement, Amritsar, 1965, pp. 183-92.
16. Ramesh Wala op. cit p./55
17. Ibid, p. 56.
18. C.I.D Reports vide P. M. Office File No. 542 PSR (PSA)
19. File No. 133A 1945-48 NMML, Delhi.

ਅਧਿਆਇ-11
ਭਗਤ ਸਿੰਘ : ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ

ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਸਤੰਬਰ 1907 ਨੂੰ ਖਟਕੜਕਲਾਂ (ਜਲੰਧਰ) ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨੀ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ, ਜਲਾਵਤਨੀ ਅਤੇ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਤ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭਾਗਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਣ ਉੱਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਸਾਕਾ ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੀ. ਏ. ਵੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ 1923 ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਾਥੀਆ ਜਿਵੇ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੋਹਰਾ, ਸੁਖਦੇਵ, ਯਸ਼ਪਾਲ ਅਤੇ ਜੈਦੇਵ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। 19 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘਰੋ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਯੂ. ਪੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸ਼ੀਏਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1925 ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾਂ ਕੀਤੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਗਣਰਾਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਨੌਜਵਾਨਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਭਾ ਨੂੰ ਕਿਦਾਰਨਾਥ ਸਹਿਗਲ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਨ, ਮਹਿਤਾ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਸੋਢੀ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ।[1] ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ

ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। 1928 ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿਦਾਰਨਾਥ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰਾਂਚਾ ਖੋਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਅਸਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਡਰ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਝੂਠੇ ਤੌਰ ਤੇ 1926 ਦੇ ਦੁਸਹਿਰਾ ਬੰਬ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ 6 ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਖਿਰ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਮਾਨਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ।

1928 ਦਾ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 1928 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਲੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਈਮਨ ਵਾਪਸ ਜਾਓ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਾਲਾ ਲਾਜ਼ਪਤ ਰਾਏ ਜੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਲੂਸ ਤੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ 18 ਨਵੰਬਰ 1927 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਲਾਲਾ ਜੀ ਸ਼ੇਰੇ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ, ਕੈਲਾਸ਼ਪਤੀ, ਰਾਜਗੁਰੂ, ਜਸਪਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।[3] 17 ਦਸੰਬਰ 1928 ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੇ. ਪੀ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ਼ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਜਿੰਮਾਂ ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪੋਸਟਰ ਚਿਪਕਾਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮੀ ਆਪਣੀ ਭੁਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤ ਕਰਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਭੂਮੀ ਹੀ ਰਹੀ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ, ਜੋਸ਼, ਜ਼ਜ਼ਬਾ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਗੋਂ ਇੱਥੋਂ ਗਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ। 1924 ਵਿੱਚ ਸਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸਨਿਆਲ[4] ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪਿਆ। ਲਾਇਲਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੈਬਰਸ਼ਿਪ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। **ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਠ ਰਿਪਬਲਿਕਨ** ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਫੇਲ ਹੋਣ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਹੁੰ ਚੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇੰਨਕਲਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਓ।[5] ਇੰਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ **ਨਾ ਅਸੀਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਰਹਿਮ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਮੌਤ**[6]

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਪਬਲਿਕ ਸੇਫਟੀ ਬਿਲ ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਡਿਸਪਿਊਟਿਡ ਬਿਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਸੈਬਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਵੱਈਆ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। **ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੇ 2 ਬੁੰਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੇ** ਜਿੱਥੇ ਇਜ਼ਲਾਸ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਨਕਲਾਬ ਜਿੰਦਾਬਾਦ ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਰਚੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅਪੀਲ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ, **ਬੋਲੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਲੋੜ.......'' ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ''ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਚਾਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਉਂਦੇ ਇੰਨਕਲਾਬ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ**....''ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਫਥਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਰੂ ਬੰਬ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਬਾਰੇ ਆਗਾਹ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਇਹ ਕੋਈ ਬੰਬ ਅਤੇ ਪਿਸਤੋਲ ਦਾ ਫਲਸਪਾ ਨਹੀਂ" 12 ਜੂਨ 1929 ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀ. ਕੇ ਦੱਤ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਬੰਬ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਂਡਰਸ ਕਤਲ ਕਾਂਡ ਕੱਢ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ ਕੇਸ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਨਮਨੁੱਖੀ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਚ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਖੇ। ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬਚਾਓ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਜਰਾ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੱਕ ਲੜਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

1929 ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀ. ਕੇ ਦੱਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਡੱਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀ. ਕੇ ਦੱਤ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬੁਰੇ ਸਲੂਕ ਵਿਰੁੱਧ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ 100 ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਚੱਲੀ।[7] ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਕਾਂਨਸੀਪਰੇਸੀ ਕੇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਤੇ ਲਾਹੌਰੀ ਕਾਨਸੀਪਰੇਸੀ ਕੇਸ ਆਰਡੀਨੈਂਸ 1930 ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਸਫਾਈ ਦੇ ਗ਼ਵਾਹਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆ ਅਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਖਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।[8] **ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।** ਸੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਕੈਦ ਦੀਆ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। 17 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਡਾਕਟਰ ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਖਾਈ ਪੂਰਦੇ ਹਨ।" ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਾਏ।[9] ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਲਈ

24 ਮਾਰਚ 1931 ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਖਬਰ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਹੀ 23 ਮਾਰਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਨਤਕ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 24 ਮਾਰਚ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 23 ਮਾਰਚ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਸਤਲੁੱਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਜੂਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਧਜਲੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਲੱਭ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਪੂਰਨ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਸਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਬਾਵੇਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਾਅਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਜਿੰਦਾਬਾਦ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਦ ਇਤਨਾ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸੁਨੇਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਣ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਐਫ ਆਈ ਆਰ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮੰਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਐਫ ਆਈ ਆਰ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਮਰਾਜ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਦਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖੇਗਾ।

References :

1. Home Political File No. 130 & K. W
2. Ibid

3. Moti Lal Nehru, Voice of Freedom, Bombay 1961, p. 431
4. Freedom Unit Files, R-3-5/3, and R. III. Pb. III.
5. The Hindustan Social list Republican Association, Manifesto.
6. Ibid
7. Ajay Ghosh, Articles & Speeches, Moscow, 1962, 20.
8. Ibid, p. 24.
9. Home Political, File No. 4/12/31, 9.

ਅਧਿਆਇ-12
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ 1930-46

1849 ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ **ਪੂਰਨ ਅਜਾਂਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ 31 ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਕੀਤੀ**। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਵਲ ਨਾ ਫਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ 12 ਮਾਰਚ 1930 ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਹੀ 7000 ਪੰਜਾਬੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਆਲ ਇੰਡੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਲ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਂਤਾ (ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ, ਬੰਗਾਲ, ਯੂ. ਪੀ. ਦੂਜੇ ਚਾਰ ਸਨ) ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿੱਥੇ 1930-31 ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।[1]

1932 ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਫਿਰਕੂ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਰਵੱਈਆਂ ਅਪਨਾਉਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀਆ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਠ ਗਿਆ।[2] ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ ਨਾ ਫਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਂਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ (ਫਰਵਰੀ 1932 ਤੋਂ ਮਈ 1934) ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੇ 78581 ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਰਫ 1892 ਸੀ।[3] 1934 ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਥਗਿਤ ਕਰਨ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਕਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ, 1935 ਦਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1937 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਘੋਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਜੁੜਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅੱਠਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਜਿੱਤੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਂਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਤੂਫਾਂਨੀ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਬਰਦਸਤ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇੰਡੀਅਨ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕਰਾਏ ਦੇ ਦਬਾਉ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਆਇਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

1939 ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਵਾਇ੍ਸਰਾਏ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨੁਮਾਇਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਅੱਠਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਮਿਵਰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੇਕ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੰਗ ਵਿਰੋਧੀ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ: ਜੰਗ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਦਿਓ, ਨਾ ਬੰਦਾ।[4] ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੋਟੇ ਮੈਂਬਰਾ ਤੱਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਦਸੰਬਰ 1941 ਈ. ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੜ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1940 ਈ. ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਗਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।[5] ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਤੰਬਰ 1940 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ।[6] ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡਣ ਲਈ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਨਤੀਜ਼ੇ ਵੱਜੋਂ 16 ਫਰਬਰੀ 1941 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਜ਼ਾਂਦੀ ਦੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਰਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ।[7]

ਫਰਵਰੀ 1941 ਈ. ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[8] ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੀਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ

ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੇਦਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜ਼ਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸੁਕੈਡਰਨ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆਂ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਸਥਿਤ ਰਾਇਲ ਇੰਡੀਅਨ ਸਪਲਾਈ ਕਾਰਪਸ ਨੇ "ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਰ ਲੱਦਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।"

ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ 25000 ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ 1372 ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ।[9] 1940 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।[10] **3 ਮਾਰਚ 1940 ਕੈਕਸ਼ਟਨ ਹਾਲ, ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ, ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਤ ਪੂਰਵ 'ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਓਡਵਾਇਰ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। 30 ਜੂਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 31 ਜੁਲਾਈ 1941 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।** ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਪੂਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਏ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਬਾਓ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭੇ ਤਾਂ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ 1942 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਸਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਬੀਜ਼ ਵੀ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਸਮੇਤ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪਾਰਟੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੋ ਕ੍ਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਫੇਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਪਾਨੀ ਖ਼ਤਰਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 14 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਪੁਸਟੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 8 ਅਗਸਤ 1942 ਈ. ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 8 ਅਗਸਤ ਨੂੰ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਖੁਦ ਇਸ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਾਂਗੇ।[11]

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰੰਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। 9 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਬਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਮੱਗਰੀ ਪਕੜੀ ਗਈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਭਾਵੇਂ ਦਸੰਬਰ 1943 ਈ. ਤੱਕ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਜੋਰ ਨਵੰਬਰ 1942 ਈ. ਤਕ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਭੰਨ ਤੋੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜੋਰ ਬੰਬਈ, ਬਿਹਾਰ, ਯੂ. ਪੀ, ਸੀ. ਪੀ. ਬੰਗਾਲ, ਮਦਰਾਸ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਾਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਿਰਾਡ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 601 ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਫਾਈਰਿੰਗ ਹੋਈ, 763 ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ 1941 ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਚੋਟਾ ਆਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆਂ। ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਲਸੇ, ਜਲੂਸਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੜਤਾਲਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਗਾਏ ਗਏ। 9 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪਬਲਿਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ 12 ਅਗਸਤ ਤੱਕ ਹੜਤਾਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।[12] ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਦੋ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਰੋਜ਼ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਲੰਟੀਅਰ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।[13] 12 ਅਤੇ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਅਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਟਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਜ਼ੇਹਲਮ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਰੋਹਤਕ ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਂਵਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਾਲਜ਼ ਬੰਦ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਤੰਬਰ 1942 ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ਼ ਖੁੱਲੇ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਨਾਤਮ ਧਰਮ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਈ ਦਿਨ ਹੜਤਾਲਾਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਜਲੂਸ

ਕੱਢਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਲਾਇਪੁਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਗੁਜ਼ਰਾਂਵਾਲਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਆਈਆਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕੋਡ ਵਿੱਚ ਤਰਮੀਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕਾਲਜ਼ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਬਲੈਕ ਲਿਸਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੈਫਲਟਾਂ ਅਤੇ ਪੋਸਟਰਾ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਅਤੇ ਵੰਡਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1942 ਈ. ਤੱਕ 2373 ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆ ਦਿੱਤੀਆਂ।[14] ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। 1942 ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ 60,220 ਆਦਮੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ, 18000 ਡਿਫੈਂਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆਂ ਰੂਲਜ਼ ਅਧੀਨ ਡੱਕੇ ਗਏ, 940 ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 1630 ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜਖਮੀ ਹੋਏ।

ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਤੋਂ ਅਣਭਿਜ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਮੁਝੈਲ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ, ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1942 ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਲਹਿਰ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਪੱਖੀ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਇਸ ਤੇ ਵੱਖ ਰਹੀ। ਤੀਸਰੇ **ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ।**

ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ਼

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਘਟੀ, ਏਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ **ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ, ਕੈਪਟਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।** ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।[15] ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਪਾਨ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਪਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ੍ਹ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ਼ ਬਣਾਈ। 1915 ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਚੋਧਵੀ ਪੰਜਾਬ ਰੈਜ਼ਮਿੰਟ ਦੇ ਕਪਤਾਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਰ ਫੌਜ਼ ਬਣਾਈ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ, **ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਇਟਲੀ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਂਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ। ਉਹ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾਂ ਲਈ ਆਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਬੋਸ ਨੇ 'ਜੈ ਹਿੰਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਅਪਨਾਇਆ।** ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਨਵਾ ਮਿਲ ਸਕੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1942 ਵਿੱਚ ਟੋਕੀਓ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੈਪਟਨ **ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਨਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਰਮ** ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਬੋਸ ਨੇ ਮਲਾਇਆ, ਜਾਪਾਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਮਨਚੂਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰਤਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ 1942 ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੈਂਕਾਂਕ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮੀ ਫੈਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 30 ਦਸੰਬਰ 1943 ਈ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੇ ਟਾਪੂ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤੇ ਸਨ, ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।16

ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਫਾਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਇੱਕ ਉਤਮ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ (ਸੁਭਾਸ਼ ਬ੍ਰਿਗੇਡ) ਨੇਤਾ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।[17] 19 ਮਾਰਚ 1944 ਈ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਰਮਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਈ ਗਈ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਤਿਰੰਗਾਂ ਝੰਡਾ ਜੁਲਾਇਆ। ਆਖਿਰ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਦੇ ਜਵਾਨ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਆਖਿਰ ਉਹ ਇੰਫਾਲ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਏ। ਮਈ 1945 ਵਿੱਚ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰੰਗੂਨ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।[18]

ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। **ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਕੈਪਟਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ-ਕੈਪਟਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਮਾਰ ਸਹਿਗਲ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਸਾਹਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ, ਉਹ ਤਿੰਨੋ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ।[19] ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ।[20]**

References :

1. S.L. Malhortra, From Civil Disobedience to Quit India, Chandigarh, 1979, p. 3.
2. Home Political, August, 1932, File No. 18/11/32 Poltical, NAI New Delhi.
3. Fortnightly Report on the Political situation in the Punjab, Home Political File 1932-34, NAI New Delhi.
4. A. C. Guha, Indian's Struggle Quarter of a Century, 1921-46, Vol. II, New Delhi 1982, p. 472.
5. S.L., Malhotra, op. cit. p. 118.
6. Ibid.
7. The Tribune, Lahore 6-16 January 1941.
8. Ibid, 11 February, 1941.
9. Home Department, (Political) December, 1941 NAI New Delhi.
10. Home Department, (Political) 1941, File No. 18/4/41 NAI New Delhi.
11. R. C. Majumdar, History of the Freedom Movement in India, Vol. III, Calcutta 1963, p. 649.
12. Home Department, (Political), File No. 3/6/42, NAI New Delhi.
13. Ibid

14. Home Department, (Politcal), File No. 18/2/43, NAI New Delhi.
15. Satya M. Rai. Punjab Heroic Tradition, Patila 1978, p. 154.
16. S. A. Ayyer, The Indian Independence Movement in East Asia, Calcutta, 1961 p. 8-9.
17. R. C. Majumdar, op. cit, p. 159.
18. Ibid.
19. Satya M. Rai, op. cit, p. 159.
20. Ibid, p. 160.

ਅਧਿਆਇ-13
ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ

ਮਾਰਚ 1940 ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਤਾ' ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਸਮੱਸਿਆ ਆਪਣੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲਗ ਗਈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧਦੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਦਾ ਡਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੰਗ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। 1931 ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਾਂਖਵੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਝ ਵੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਵੀ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਰਧਾਂਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਵੱਸੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੀਆਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ (ਲਾਇਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਤੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।[1] ਇਹ ਸੁਝਾਓ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰ ਜਾਫਰੀ ਕਾਰਬੈਟ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅੰਬਾਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰਨਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।[2] ਇਹ ਸਕੀਮ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੇਬਸ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 'ਅਜ਼ਾਦ ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਮੰਗੀ ਉੱਠੀ। ਕ੍ਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਣ ਤੇ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ' ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕ੍ਰਿਪਸ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ 1945 ਵਿੱਚ ਸਪਰੂ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਹੋਣ। ਜੇ ਵੱਸੋਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ।[3] ਅਜ਼ਾਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

ਮੰਗ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉੱਠੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਿਨਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਸਤੰਬਰ 1944 ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਪਰ ਅਸਫਲ ਹੀ ਹੋਈ।

ਜੁਲਾਈ 1945 ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦੀ ਗਈ ਆਲ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਜਿੱਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸਫਲ ਹੋਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, 1937 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਿਨਾਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ। ਸੋ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ 1940 ਤੋਂ 1946 ਤੱਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ 1946 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ 79 ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਗਈ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ, ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਂਤ ਖਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਮਿਲਟਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਮੁਸਲਿਗ ਲੀਗ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗਿਰਾਣਾ ਸੀ।[4] ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡਜ਼ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਲਾਇਆ। ਉਲਟਾ ਉਹ ਭੜਕ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡਜ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਰੇ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 16 ਅਗਸਤ 1946 ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ (Direct Action) ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਗਜ਼ਨਾਫਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੂਬਾਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਹਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਕਲਣ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ 'ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ' ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਂਗਰਸ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।[5]

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡਜ਼ ਦੇ ਆਂਤਕ ਅਤੇ ਖਾਨਾਜੰਗੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੰਗਠਨ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ' ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡਜ਼ ਦੀ ਖਾਨਾਜੰਗੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 1946 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਰਸੰਘ ਚਾਲਕ ਗੁਰੂ ਗੋਲਵਾਕਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਆਏ।[6]

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ

ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਲਗਾਤਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। 1945 ਵਿੱਚ ਸਰ ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਂਤ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ 3 ਮਾਰਚ 1947 ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਖਿਚੋਤਾਣ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ "ਲੜਕੇ ਲੇਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਮਰ ਕੇ ਲੇਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ।" ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਨਾਹਰਾ ਸੀ, "ਕਾਟ ਦੇ ਦੇਗੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ, ਮਗਰ ਦੇਗੇ ਨਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ।" ਮਾਰਚ 1947 ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਅੱਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜ਼ੇਹਲਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ, ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਕਤਲ ਹੋਏ।[7] ਲਾਡਰ ਮਾਊਂਟਬੇਟਨ ਨੇ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਐਨੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਨੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।[8] ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਦੀ 3 ਜੂਨ 1947 ਈ. ਦੀ ਸਕੀਮ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ, ਪਰ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਘਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਧਣ ਲੱਗੇ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਜ਼ਿਦ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਈ। ਲਗਭਗ 5 ਲੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਨੋ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਲਗਭਗ 50 ਲੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਰੋੜਜ਼ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।[9] ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਵਾਗਤ ਹੰਝੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸਨ ਕਿ ਮੁਲਕ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਲਈ ਭੁੱਖ

ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪਈ।

References :

1. Indian Round Table Conference (Second Session) 1931, Appendix-IV.
2. Ibid, Appendix-XIV, 579-80
3. The Sapru Committee Propsals, Bomay-1945
4. Home Political File No. 28/DG/45-VI.
5. Ibid, dated 18 September 1946.
6. Ibid, dated 9 September 1946.
7. Home Political File No. 28/D5/46-VE, 1946.
8. H.V. Hodson, The Great Divide, London 1969, p. 242.
9. Ibid, p. 240.

ਅਧਿਆਇ-14
ਸਾਰੰਸ਼

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਤੋੜਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਕੁਰੂਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਤੇ ਹੀ ਚੱਲੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1526 ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ "ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲੋ ਧਾਇਆਸ਼ ਜ਼ੋਰੀ ਮੰਗੇ ਦਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ" ਦੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਅਲਾਰਮ ਦਿੱਤਾ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜ਼ਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪਦਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਕਰਮਣਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

1849 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਬਰਦਸਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਐਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਹੋਏ। **ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ**। 1845-46 ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਸਪੂਤ ਮਹਾਂਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਿਗੁਲ ਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ। **ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ**। ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਕਿ ਘੱਟ ਸਰੋਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1857 ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ

ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਿਗੁਲ ਵੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਤੁੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਪਹਿਲੀ ਚਿੰਗਾੜੀ 1857 ਵਿੱਚ ਭੜਕੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ 1857 ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਅਜ਼ਨਾਲਾ ਵਿਖੇ 282 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 1857 ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ 1857 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਰਜ਼ਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

1857 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ "ਨਾਮਧਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ" ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਟਕਰਾਅ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ **17 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਵਨ ਨੇ 66 ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿੱਚ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਇਲਾਬਾਬਾਦ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰੰਗੂਨ *ਬਰਮ੍ਹਾਂ) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ 1885 ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।** ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 1905 ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਵੰਡ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਰਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। 1907 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ' ਅੰਦੋਲਨ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਨੇ, **ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ** ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓਂ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾਂ' ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ **ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ** ਅਤੇ **ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ।** ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਕੇ ਮਾਡਲੇ (ਬਰਮ੍ਹਾ) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਭਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਬੇਚੈਨੀ ਕਾਰਨ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। **ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ 23 ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣਾਏ।** ਪਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੂਫੀ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੋ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਬੂਸ਼ੈਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਏ। 1909 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਦਨ

ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮਕੈਨੀਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕਰਜ਼ਨ ਵਾਦਿਲੀ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ 1909 **ਵਿੱਚ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮ ਲਿਆ।**

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ (ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ) ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘਟੀਆ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਸੀ। **ਗਦਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਸ਼ਮਾਰਾ, ਮਸ਼ੀਨਾਮਾਰੂ, ਨਿਪਨਾਮਾਰੂ, ਮੈਕਸੀਕੋਮਾਰੂ, ਐਸ ਐਸ ਕੋਰੀਆ, ਜਾਮ ਜਾਮ ਆਦਿ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦਜ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗਦਰੀਆਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ 64 ਅਤੇ ਉਮਰਕੈਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਮਰਕੈਦ, ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 194 ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ 41 ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 125 ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੈਦਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।** ਸੱਤ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 20 ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। **ਭਾਵੇਂ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਬੱਬਰ ਆਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਭਾਰਤ ਨੌਜ਼ਵਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਸੀ।** ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾ **ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ** ਨਾਮਕ ਵਾਪਰੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਜ਼ਈ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। **ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ** ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਚਾਰਟਰ ਜਹਾਜ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਚੱਲ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 376 ਯਾਤਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 340 ਪੰਜਾਬੀ (ਸਿੱਖ) ਸਨ। ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ ਬੇਰੰਗ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆਸ਼ ਉਲਟਾ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਯਾਤਰੀ ਜੋ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਜਲਕੈਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ **ਬਜਬਜ ਘਾਟ** ਤੇ ਉਤਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਾਲਾ ਕੇ 18 ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

1919 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ 30 ਮਾਰਚ ਅਤੇ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਵੱਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਅਤੇ ਸੈਫਉਦਦੀਦਨ ਕਿਚਲੂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਰਾਮਨੋਮੀ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਸੀ। 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਨਰਸੰਹਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਨੂੰ ਸਾਂਤੀਪੂਰਨ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਲਈ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਤੇ ਅੰਧਾ ਧੁੰਦ ਗੋਲੀਆ ਚਲਈਆਂ ਅਤੇ 700 ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ 1000 ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਡਾਇਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੀੜ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਪਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕ ਗਿਆ। 1919 ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਸਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾ 9 ਜੂਨ ਤੱਕ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਜ਼ੁਲਮ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। **ਜਲਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼** ਦੀ ਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਮੌਤ ਤੇ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਜਿਸ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ਼ ਪੁਜਾਰੀ ਜਾਂ ਮਹੰਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। 1921 **ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ**। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂਦਵਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਵੱਡੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅੱਗੇ ਮਹੰਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਝੁਕ ਗਈ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 15 ਨਵੰਬਰ 1920 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ 20 ਫਰਵਰੀ 1921 ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣਦਾਸ ਨੇ 150 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਕੋਹਰਾਮ ਮੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ' ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਧਾਈਆ ਦਾ ਤਾਰ ਭੇਜਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ "ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਯੁੱਧ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ।" ਫੇਰ ਜਲਦੀ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ' ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ

ਇਤਰਾਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਝੰਗੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬਾਲਣ ਵੱਢਦੇ ਸਨ। ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੋਰਚਾ 20 ਦਿਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਖਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪਰ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ 5605 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਅੰਤ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਉਹ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ **ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਨਾਭੇ ਦੀ ਪਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ 16 ਜੱਥੇ ਜੈਤੋ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਗਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜੱਥਿਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਦੀਆ ਰਹੀਆਂ। ਆਖਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਤਸ਼ਦਾਦ ਹੋਇਆ। ਲਗਭਗ 40000 ਅਕਾਲੀ ਕੈਦ ਹੋਏ, 500 ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਅਤੇ 3000 ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜਬਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਹਿਰ **ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ** ਚੱਲੀ। **ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।** ਇਸ ਦੇ ਚੱਤਰਵਰਤੀ ਜੱਥਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਬੱਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਸਜ਼ਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਣਾਈ। **ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। 28 ਫਰਬਰੀ 1926 ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 5 ਸਾਥੀਆਂ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ। 11 ਬੱਬਰਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਅਤੇ 28 ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ 3 ਤੋਂ 7 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।**

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਦ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਕਲਸੀਆ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਜ਼ਵਾੜੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਗੱਠਜੋੜ ਕਾਰਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣੇ ਪਏ।

ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰਬੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਪਿਆ। ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਿਖੀ। **ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂਬਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਸੀ।**

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1925 ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਤਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 1928 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਾਂਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਸਾਂਡਰਸ ਨੇ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਲ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। **ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੇ. ਪੀ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਟੂਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੇ ਦੋ ਬੰਬ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੇ। ਇਨਕਲਾਬ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। 23 ਮਾਰਚ 1931 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।**

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ 'ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ' ਦੀ ਮੰਗ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ 31 ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ 12 ਮਾਰਚ 1930 ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਹੀ 7000 ਪੰਜਾਬੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਸਾਕੇ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ 7 ਮਾਰਚ 1940 ਨੂੰ ਕੈਕਸ਼ਟਨ ਹਾਲ ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। 31 ਜੁਲਾਈ 1941 ਨੂੰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। 1942 ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ 2373 ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਇਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸ਼ੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਅਤੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ਼ ਦਾ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕੈਪਟਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ **ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ** ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼

ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। **ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਕੈਪਟਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਖਾ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।** ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ **ਕੈਪਟਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਮਾਰ ਸਹਿਗਲ, ਲੈਫਟੀਨੈਟ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਸਾਹਨਵਾਜ਼ ਖਾ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ**, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। **ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨਾ ਵਿੱਚ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ।** ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਕ ਕਰੋੜ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੰਝੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। **ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਭ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਪੰਜਾਬੀਆ ਨੂੰ ਚਕਾਉਣੀ ਪਈ।** ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮਰਾਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ। ਲਹੂ ਡੋਲ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ 80 ਫੀਸਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

Biblography

PRIMARY SOURCES

- Proceeding of the Government of India (Available at the National Archives of India, New Delhi.
- Home Political Files, 1900-26, Fortnightly and Subject-wise Reports, (National Archives of India, New Delhi
- Home Political Files, 1907-1930 (a) A (b) B (c) Deposit (d) K.W (National Archieves of India, New Delhi.
- Confidential Reports of the Native Newspapers of the Punjab, 1883,1900, 1905-1930
- Confidential Reports on Newspapers and Periodicals in Bengal, 1925-1927
- Foreign and Political Departments Political, Branch and External Affairs Department's Selected Files (N.A.I.)
- Punjab Administration Report : 1900-26 (N.A. I.)
- Report of the Civil Disobedience Enquiry Committee, 1922 (Madras 1922)
- Patiala State Record, (Punjab State Archives, Punjabi University, Patiala)
- Nabha State Records, (P.S.A.)
- Panjab Legislative Council Proceedings, 1919-26 (P.S.A.)
- Indian Legislative Assembly Proceedings, 1921-26 (N.A.I.)

PRIVATE PAPERS

- All India Congress Committee Papers. (Available in the Nehru Memoral Museum and Library, New Delhi)
- Chelmsford Papers (Microfilm)
- G.S. Khaparde papers
- G.S. Khaparde Diaries
- Har Dayal's papers
- M.R Jayakar papers
- M.R Jayakar Diaries
- Sunder Singh Majithia papers
- Motilal Nehru Papers. (N.M.M.L.)

- Jawahar Lal Nehru Papers. (N.M.M.L.)
- Sardul Singh Caveesher Papers. (N.M.M.L.)
- Jodh Singh Papers, (Collection of Dr. Ganda Singh, Punjabi University,
- Patiala)
- S.G.P.C. Papers : Copies of the Proceedings of the Meetings of S.G.P.C. and the Resolutions passed from 1919-26. (Available in the Research Department of Khalsa College, Amritsar)
- Chief Khalsa Diwan Records (Khalsa College, Amritsar)
- Important Resolution of the Akali Party. Khalsa College Copy, Amritsar.

PUBLISHED COLLECTION OF DOCUMENTS

- Ganda Singh (ed.), Some Confidential Papers of the Akali Movement, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar, 1965.
- Gopal Singh (ed.), Selected Woks of Jawahar Lal Nehru, Vol. I to XV, Orient Longmans, New Delhi, 1972-82.
- Government of India, Jawarlal Nehru's Speeches, Vols. I to V, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, 1949-68.
- Mitra, N. N. (ed.), Indian Annual Register, 1920-26, Calcutta.
- Ganda Singh (ed.), Confidential l Memorandum on the S.G.P.C., Reprinted in the Punjab Past and Present, Oct. 1965.

REPORTS

- Report of the Ind}n National Congress 1885-1929 (Published yearly)
- Report of the Ind}n National Congress about Jaito Firing, Indian National Congress, Delhi, 1924.
- Report of the Akali Sahayak Bureau, Issued by Secretary, Indian National Congress (Old) Records in the N.M.M.L., New Delhi.
- Report of Punjab Reform Committee (London) 1930
- Indian Round Table Conference Second Session 1931 London Var.
- 'Nehru Report' Allahabad 1928
- Census of India, 1921, Vol. XII, Punjab and Delhi, Part I, Report, Lahore, 1923.
- Congress Bulletin, New Delhi , Var.
- Komagata Maru Enquiry Committee Report, Calcutta 1914
- Imperial Legislative Debates, 1900, 1917-1921, India 1919-1929 (Published yearly), Lahore

- Sedition Committee Report, 1918, Government of India, Calcutta, 1919.
- Statements of Jawaharlal Nehru, Punjab State Archives, Patiala, 1973.
- Punjab Legislative Council Debate Lahore 1897-1929

NEWSPAPERS , JOURNALS AND PAM PHLETS

- The Hindustan Times, New Delhi, 1920-25, N.M.M.L.
- The Tribune, Lahore, 1919-26, N.M.M.L.
- The Khalsa Samachar, N.M.M.L.
- The Khalsa Advocate, N.M.M.L.
- Akali (Punjabi), Sikh Reference Library, Amritsar and Punjabi Reference Library, Punjabi University, Patiala.
- Akali-te Pardesi (Punjabi)
- Native Press Report 1900-1924, N.A.I.
- 'Phulwai' Deshbhagat Yadgar Library Jalandhar
- 'Naujawan' Deshbhagat Yadgar Library Jalandhar
- 'Gadar' Deshbhagat Yadgar Library Jalandhar

- **BOOKS IN ENGLISH**

- Ahluwal}, M.L., A History of Sikh Politics and Gurdwara Reforms, Ashoka International Publishers, New Delhi, 1990.
- A.C. Guha , Indian's Struggle Quarter of a Century, 1921-46, Vol.II,New Delhi 1982
- Atter Chand, Jawaharlal Nehru and Politics in Punjab, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1989.
- Amrik Singh (ed) , Punjab in Indian Politics , Ajanta ,Delhi 1985
- Azad , Abul Kalam, Indian Wins Freedom , Orient Longmans, Bombay 1959
- Bajwa, Harcharan Singh, Fifty Years of Punjab Politics : 1920-70, Modern Publishers, Chandigarh, 1970.
- Banerjee, Indu Bhushan, Evolution of Khalsa, A Mukherjee and Co., Calcutta, 1963.
- Caveesher, Sardul Singh, Sikh Studies, National Publications, Lahore, 1937.
- Chhabra, G.S., Advanced History of the Punjab, New Academic Publishing Co., Jallandhar, 1962.
- Dhillon, Dalbir Singh, Sikhism : Origin and Development, Atlantic Publisher, Chandigarh, 1991.

- Dharamvira, Lala Har Dayal and Revolutionary Movements of his times, New Delhi, 1970.
- Diwan Jarmany Dass, Maha Raja, Allied Publishers, New Delhi, 1969.
- Datt, V.N Jalanianwala Bagh, Lyall Book Depot Ludhiana , 1969
- Durlab Singh, The Val}nt Fighter, Biographical Study of Master Tara Singh, Hero Publication Lahoe, 1972.
- Evelyn Wood, The Revolt of Hindustan, 1857-59 London, 1908
- E.W.R. Lumby, The Transfer of Power in India 1945-47 , London, 1954
- Fauja Singh, (ed.), Who's who of Freedom Movement in Punjab, Punjabi University, Patiala, 1972.
- ____________________ , A Brief Account of the Freedom Movement in the Punjab, Patiala 1972, p.3
- Ganda Singh (ed.), Some Confidential Papers of the Akali Movement, S.G.P.C., Amritsar, 1965.
- Gregor, The History of the Sikhs, Vol.2 London, 1846
- Gopal Singh, Jawaharlal Nehru : A Biography, Vol. I : 1889-1947, Oxford University Press, Bombay, 1976.
- _____, (ed.), Selected Woks of Jawaharlal Nehru, Vol. I., Orient Longman, Delhi, 1972.
- G.S. Deol, The Role of the Gadar party in National Movement, Sterling Publishers, Delhi, 1969.
- Gulati, K.C., Akali Past and Present, Ashajanak Publications, Delhi, 1974.
- Gupta, H.R., History of the Sikhs, Vols. II & III, Minerva Book Shop, Ambala, 1964.
- Gursharan Singh, History of PEPSU, Konark Publication, New Delhi, 1993.
- Gulab Singh, 'Under the Shadow of Gallows' Rup Chand , Delhi 1963
- Gurdit Singh, ' The Voyage of the Komagata Maru' Calcutta, n.d.
- Harbans Singh, The Heritage of the Sikhs, Manohar Publications, New Delhi, 1983.

- H.H. Dodwell (ed.) The Cambridge Shorter History of Ind}, Cambridge, 1934
- Isemonger, F.C. and Slattery, An Accounts of the Ghadar Conpiracy Lahore, 1919,
- Josh, Sohan Singh, Baba Sohan Singh Bhakna, Life of the Founder of the Ghadar Party, New Delhi, 1970.
- Joshi, V.C., Lajpat Rai, A Biographical Essay, Delhi, 1966
- ________(Ed) Lajpat Rai, Autobiographical Writings, Delhi, 1965
- _________ (Ed) Lajpat Rai, Writings and Speeches, 2 Vols, Delhi,1965
- Karl Max & Engels, First Ind}n War of Independence,Mascow, 1959
- Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Vol. I & II, Oxford University Press, Bombay, 1977.
- Khushwant Singh and Satyendra Singh, Ghadar, 1915, New Delhi, 1965.
- Kirpal Singh , The Partition of Punjab, Punjabi University Patiala 1971.
- Lieutenant General Mcleod Innes, The Sepoy Revolt, A Critical Narrative London, 1897 p.85
- Lepel H. Griffin, The Rajas of the Punjab First ed.1873 Reprint, Patiala,1970
- Nehru, Jawaharlal, An Autobiography, Allied Publishers, New Delhi, 1962.
- Malhotra, S.C., Gandhi and Punjab, Panjab University, Chandigarh, 1970.
- Majundar, R.C., The History of the Freedom Movement in Ind},Vol.II & III , Calcutta 1962.
- ___________, History of the Freedom Movement in India,Vol.III, Calcutta 1963
- Menon , V.P., The Transfer of Power in India, Princeton University Press , Princeton, 1957.

- Mittal, S.C.,Freedom Movement in Punjab (1905-29), Concept Publishing Company, Delhi, 1976.
- Mohinder Singh, The Akali Struggle : A Retrospect, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1988.
- Mohan , Kamlesh, Militant Nationalism in the Punjab, Manohar Publication, New Delhi 1985.
- O'Dwyer, Michael, India As I Knew It (1885-1925), Consable and Co., Ltd. London, 1925.
- Param Bakhshish Singh and Devinder Kumar Verma (eds) Punjab and the Freedom Struggle, Punjabi University Patiala 1998.
- Padaral Moon, The Future of India , London, 1945, p. 9
- Randhir Singh , The Gadar Heroes, Bombay 1945,
- Rai, Satya M., Punjab Heroic Tradition, Punjabi University, Patiala, 1975.
- ________________,Partition of the Punjab, A.S. Publishing House, New Delhi,1965
- ________________, Legislative Politics and Freedom Struggle in the Punjab, 1892-1947, I.CH.R, New Delhi 1984.
- Ramesh Walia, Praja Mandal Movement in East Punjab States, Patiala 1972
- Sahni, Ruchi Ram, Struggle for Reform in Sikh Shrines, ed. Ganda Singh, Sikh Ithas Research Board, Amritsar, 1965.
- Sangat Singh, The Sikh in History, New York, 1995.
- ______, The Gurdwara Reform Movement and the Sikh Awakening, Desh Book Sewak Agency, Jullundur, 1922.
- S.C. Mittal, Freedom Movement in Punjab (1905-29) Concept Publishing Delhi, 1977.
- Sethi, G.R., Sikh Struggle for Gurdwara Reform, Union Press, Amritsar, 1927.
- S.G.P.C., Truth about Nabha, S.G.P.C. Amritsar, 1924.
- Suri, Surinder Singh, A Study of Shiromani Gurdwara

Parbandhak Committee Election, Punjabi University, Patiala, n.d.

- Syngal, S. Munnalal, The Patriot Prince, Life of Maharaja Ripudaman Singh of Nabha, Delhi, 1961.
- S.L. Malhotra, From Civil Disobedience to Quit India, Chandigarh, 1979
- Teja Singh and Ganda Singh, Gurdwara Reform Movement and Sikh Awakening, Desh Bhagat Yadgar Committee, Jullundur, 1922.
- Tuteja, K.L., Sikh Politics (1920-40), Vishal Publications, Kurukshetra, 1984.
- T.R. Sareen, Ind}n Revolutionary Movement Abroad, Sterling Publishers, Delhi, 1979, p.61.

Books In Punjabi

- ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਨਾਭੇ ਦੀ ਖ਼ੂਨੀ ਕਰਖਾਸ, ਰਾਜਪੁਰਾ, 1950।
- ਅਸ਼ੋਕ, ਸਮਸੇਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974।
- ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1978।
- ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰ, ਦਿੱਲੀ, 1972।
- ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਰਥਾਤ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਤਸਰ, 1975।
- ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰ-ਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990।
- ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬ : ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਭਿਨਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਟਿਆਲਾ, 1962।
- ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ (1920-1925), ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਡ ਕਲਚਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978।
- ਐਸ. ਜੀ. ਪੀ. ਸੀ., ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਘੋਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਕ, 1924।
- ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਗੜਗੱਜ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

- ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ 1975।
- ...., ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾਂ, 2007।
- ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989।
- ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ।
- ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸਰਾ, ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਜਲੰਧਰ, 2006।
- ...., ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਗ....... ਦੂਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985।
- ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ, ਸਰਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ 1971।
- ਮੋਰਚਾ ਗੰਗਾਸਰ ਜੈਤੋ, ਸਿੱਖ ਮਿਸਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 19911.
- ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨਿੱਝਰ, ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, 1986.
- ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀਵਣ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼, ਹਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972.
- ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਜੀਵਣ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਜਲੰਧਰ, 1968.
- ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸੱਚੀ ਸ਼ਾਖੀ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1979.
- ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਯਾਦ, ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਬੁੱਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1965.
- ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਝਬਾਲੀਆ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰਮੋਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.
- ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ ਬਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.
- ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2011.
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013.

ਅੰਤਿਕਾ-1

ਅੰਤਿਕਾ-1-ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
1	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਰੋਡੇ
2	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਰੋਡੇ
3	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਰੋਡੇ
4	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੂਜਾ	ਰੋਡੇ
5	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
6	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
7	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
8	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
9	ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
10	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
11	ਬੰਸੀ ਲਾਲ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
12	ਰਾਮ ਜੀ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
13	ਕਰਤਾ ਰਾਮ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
14	ਰਾਮ ਰਤਨ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
15	ਥੰਮਨ ਸਿੰਘ	ਤੁੰਗਵਾਲੀ
16	ਦਲਬਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਮੱਲ੍ਹਣ
17	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮੱਲ੍ਹਣ
18	ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਮੱਲ੍ਹਣ
19	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਲੰਡੇਆਨਾ
20	ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ	ਲੰਡੇਆਨਾ
21	ਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਲੰਡੇਆਨਾ
22	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਲੰਡੇਆਨਾ
23	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਢੁਡੀਕੇ
24	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਢੁਡੀਕੇ
25	ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਢੁਡੀਕੇ
26	ਬੱਘਾ ਸਿੰਘ	ਢੁਡੀਕੇ
27	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਢੁਡੀਕੇ
28	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਅਬੋ

29	ਰਾਇਜ਼ਾਦਾ ਸਿੰਘ	ਅਬੋ
30	ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਅਬੋ
31	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਵਾੜੇ
32	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਵਾੜੇ
33	ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ	ਵਾੜੇ
34	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਰਾਜੇਆਨਾ
35	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਰਾਜੇਆਨਾ
36	ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ	ਸੇਖਾ
37	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਸੇਖਾ
38	ਮੱਲਾ ਸਿੰਘ	ਸੇਖਾ
39	ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦੂਜਾ	ਸੇਖਾ
40	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਘੋਲੀਆਂ
41	ਮੁਨਸ਼ੀ ਸਿੰਘ	ਘੋਲੀਆਂ
42	ਸਦਾ ਸਿੰਘ	ਚੂਹੜਚੱਕ
43	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਚੂਹੜਚੱਕ
44	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਆਲਮਵਾਲਾ
45	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਆਲਮਵਾਲਾ
46	ਕਾਕੜ ਸਿੰਘ	ਭਖੜੀ
47	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਰੋਲੀ
48	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਡੂਨੇਵਾਲਾ
49	ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ	ਬਦਨ
50	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ
51	ਝਗੜ ਸਿੰਘ	ਸੁਗਮੀ
52	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਮਹਿਣਾ
53	ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ	ਲੋਪੋ
54	ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਬਰਾਜ਼
55	ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ	ਬੁਡਾਲਾ
56	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਲੋਹਗੜ੍ਹ
57	ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਬਾਘਾਪੁਰਾਣਾ
58	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਲੋਗੋਦੇਵਾ

59	ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਬੁੱਘੀਪੁਰ
60	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਅਜੀਤਵਾਲ
61	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਤਖਾਨਵਧ
62	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਰਾਮਾ
63	ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਿਆਨ
64	ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਹਰੀਕੇ
65	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਗੰਗਾ ਅਬਲੂ
66	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਗੋਣੇਵਾਲਾ
67	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਛੀਕੇ
68	ਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਸੁਹਾਗ
69	ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਕੋਣੀ
70	ਮਾਹਲਾ ਸਿੰਘ	ਜੈਮਲਵਾਲਾ
71	ਲੇਖਰਾਜ ਸਿੰਘ	ਮਰਾਜ਼
72	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਖੋਟੇ
73	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਜੀਉਣਵਾਲਾ
74	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਰਾਫ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
75	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਸਰਹਾਲੀ
76	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਸਰਹਾਲੀ
77	ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਸਰਹਾਲੀ
78	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਸਰਹਾਲੀ
79	ਸ਼ੀਹਾ ਸਿੰਘ	ਸਰਹਾਲੀ
80	ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਦਾਤਾ
81	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਦਾਤਾ
82	ਆਸਾ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਦਾਤਾ
83	ਸ਼ੀਹਾ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਦਾਤਾ
84	ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਦਾਤਾ
85	ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਦਾਤਾ

86	ਫ਼ੌਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਤੁਮੋਵਾਲ
87	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਤੁਮੋਵਾਲ
88	ਕਿਸ਼ਨ ਕੋਰ	ਤੁਮੋਵਾਲ
89	ਭੁਯੰਗਣ	ਤੁਮੋਵਾਲ
90	ਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਨਾਨੋਕੇ
91	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਨਾਨੋਕੇ
92	ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ	ਕਸੇਲ
93	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਕਸੇਲ
94	ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਜ਼ੋਹਲ ਭੈਲ
95	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਜ਼ੋਹਲ ਭੈਲ
96	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਸੇਰੋ
97	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਸੇਰੋ
98	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਕੱਲਾ
99	ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ	ਕੱਲਾ
100	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਦਦੇਹਰ
101	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਦਦੇਹਰ
102	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ
103	ਸੁਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ
104	ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਖਾਨ ਛਾਬੜੀ
105	ਆਲਾ ਸਿੰਘ	ਵੈਰੋਵਾਲ
106	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਚੰਬਲ
107	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਕੱਕੜ
108	ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਖੈਰਪੁਰਾ
109	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਮੁੱਢਾ
110	ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ	ਕੱਲਰ ਵਾਲੀਆ
111	ਮੱਲ ਸਿੰਘ	ਵਡਾਲੀ (ਆਲਾ ਸਿੰਘ)
112	ਨੋਰੰਗ ਸਿੰਘ	ਮੁੰਡਾ ਪਿੰਡ
113	ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ	ਢੋਟੀਆ

114	ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਭਕਨਾ
115	ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਰੂੜੀਵਾਲਾ
116	ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਫਤੇਹ ਗੜ੍ਹ
117	ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ	ਉਦੈ ਨੰਗਲ
118	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਝੰਡੇਰ
119	ਫ਼ੌਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਝਾਮ ਕੇ
120	ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ	ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ
121	ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ	ਰਾਣੀ ਵਾਲਾਹ
122	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
123	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਮਾਣੋ ਚਾਹਲ
124	ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ	ਫੂਰ
125	ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ	ਲਧੋਵਾਲ
126	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਪਨਗੋਟਾ
127	ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਮਸੱਤਪੁਰਾ
128	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ
129	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਮੂਸਲ
130	ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਨੱਥੂਪੁਰਾ
131	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਜ਼ੌੜਾ
132	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਕੱਦ ਗਿਲ
133	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਛੱਜ਼ਲ ਵੱਢੀ
134	ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਘੜਕਾ
135	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਮੂਸੇ

ਲੁਧਿਆਣਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
136	ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ	ਢੋਲਣ
137	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਢੋਲਣ

138	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੂਜਾ	ਢੋਲਣ
139	ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਢੋਲਣ
140	ਮੱਲ ਸਿੰਘ	ਅਚਰਵਾਲ
141	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਅਚਰਵਾਲ
142	ਦਾਨ ਸਿੰਘ	ਅਚਰਵਾਲ
143	ਗੋਪੀ ਰਾਮ	ਅਚਰਵਾਲ
144	ਡਾ: ਰਘੂਨਾਥ ਸਿੰਘ	ਗੁਜ਼ਰਵਾਲ
145	ਸਪਤਨੀ ਡਾ: ਰਘੂਨਾਥ ਸਿੰਘ	ਗੁਜ਼ਰਵਾਲ
146	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਗੁਜ਼ਰਵਾਲ
147	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਗੁਜ਼ਰਵਾਲ
148	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਬੋਪਾਰਾਇ
149	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਬੋਪਾਰਾਇ
150	ਗੱਦੀ ਸਿੰਘ	ਬੋਪਾਰਾਇ
151	ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ
152	ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ
153	ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ
154	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਕਮਾਲਪੁਰ
155	ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ	ਕਮਾਲਪੁਰ
156	ਦਾਨ ਸਿੰਘ	ਫੂਲੇਵਾਲ
157	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	ਜਵਦੀ
158	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਚੀਮਣੇ
159	ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਤ ਵਾਲ
160	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਮਾਨ
161	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮਾਨ
162	ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ	ਕੁਲਾਰ
163	ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ	ਘੁਮਾਣ
164	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਵੰਜਲ
165	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਜਸਪਾਲ ਭਾਈਕੇ
166	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਲੁਹਾਰਾ

167	ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ	ਡੱਬਾ
168	ਮਸਤਾ ਸਿੰਘ	ਲੀਲ ਮੋਘਾ
169	ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਫਰਵਾਹੀਵਾਲਾ
170	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਧਾਲੀਆ
171	ਬਾਰੂ	ਢੋਲੇਵਾਲ
172	ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਨੱਤ
173	ਅਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ	ਲੁਧਿਆਣਾ
174	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਗੜੇ
175	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਮੱਲਾ
176	ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਅਲੂਣੇ ਮਿਆਣੇ
177	ਮੱਲਾ ਸਿੰਘ	ਲੱਖਾ
178	ਕੁੰਦਨ ਸਿੰਘ	ਸਰਾਭਾ
179	ਰਲਾ ਸਿੰਘ	ਢੈਪਈ
180	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਚੱਕਰਵਾਲਾ
181	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਚੌਪ
182	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਮਾਨੋਕੇ
183	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਖਆਲੀ
184	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਜੜਤੋਲੀ
185	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਰੂਮੀ
186	ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ	ਲੋਹੜ
187	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਲੋਹੜ
188	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਜਨੈਤਪੁਰਾ
189	ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਨੱਥੋਵਾਲ

ਪਟਿਆਲਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
190	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਬੀਹਲਾ
191	ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਬੀਹਲਾ

192	ਜੈ ਸਿੰਘ	ਬੀਹਲਾ
193	ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਸਿੰਘ	ਬੀਹਲਾ
194	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ
195	ਬਚਨ ਸਿੰਘ	ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ
196	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ
197	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ
198	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਕੋਲੇ ਬੰਦਰ
199	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਕੋਲੇ ਬੰਦਰ
200	ਨੌਧ ਸਿੰਘ	ਕੋਲੇ ਬੰਦਰ
201	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਤਲਵੰਡੀ
202	ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ	ਤਲਵੰਡੀ
203	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਖੁੱਡੀ
204	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਖੁੱਡੀ
205	ਵੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਰਲਾ
206	ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਰਲਾ
207	ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਹਿਣਾ
208	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਸਮੀਰ
209	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਭਿੰਡਰ
210	ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ	ਹਰੀ ਦਾ ਬੁਰਜ਼
211	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਸੇਖਾ
212	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਜੋਗਾ
213	ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਢੱਡੇ
214	ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ	ਰਾਮਾਪੁਰਾ
215	ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ
216	ਪ੍ਰਭਾ ਸਿੰਘ	ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ
217	ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਜੋਗਾ ਰਲਾ
218	ਫੁੰਮਣ ਸਿੰਘ	ਸੰਦੋਹਾ
219	ਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਜਲਾਲਦੀ ਆਲ
220	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਖਿਆਲਾ

221	ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ	ਖਿਆਲੀ
222	ਮਹਿਣਾ ਸਿੰਘ	ਸੀਲ
223	ਸੇਰ ਸਿੰਘ	ਵਡਾਲੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ
224	ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ	ਖੇੜੀ
225	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਮੋੜ
226	ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਭਲਾਈ ਕੇ
227	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਕਾਲੇ ਕੇ
228	ਗੁੰਨਾ ਸਿੰਘ	ਘਲੋਟੇ
229	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਸੰਢੇਰੀ
230	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਵਜੀਦ ਕੇ
231	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਖਾਸੇ
232	ਬਿਜਲਾ ਸਿੰਘ	ਜੈਤੋਈ
233	ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਮਹਿਤਾ
234	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭੰਬੜਵਾਲ
235	ਮਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਚਨੇਰ
236	ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ	ਵਾਣਾ ਵਾਲੀ
237	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ
238	ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ	ਮੂਮ

ਜਲੰਧਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
239	ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ	ਖੁਰਦਪੁਰ
240	ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਖੁਰਦਪੁਰ
241	ਊਧਮ ਸਿੰਘ	ਖੁਰਦਪੁਰ
242	ਬਿਧੀ ਸਿੰਘ	ਖੁਰਦਪੁਰ
243	ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਰੰਧਾਵੇ
244	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਰੰਧਾਵੇ
245	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਰੰਧਾਵੇ

246	ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ	ਰਾਇਪੁਰ
247	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਰਾਇਪੁਰ
248	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਰਾਇਪੁਰ
249	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ
250	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ
251	ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਮੁਹੇਮ
252	ਰਲਾ ਸਿੰਘ	ਮੁਹੇਮ
253	ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ	ਭਲੋਲੀ
254	ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਭਲੋਲੀ
255	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਲੀਵਾਲ
256	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੂਜਾ	ਭਾਲੀਵਾਲ
257	ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ	ਡਰੋਲੀ
258	ਪੀਰ ਬਖਸ਼	ਨੂਰ ਮਹਿਲ
259	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਬਲ
260	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਕਹੂਰ
261	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਢੱਡੇ
262	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਕੁਲਾਰ
263	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਕਾਲੇ
264	ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ	ਹਰੀਪੁਰ
265	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਬੋਹੜ
266	ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਜਮਸੇਰ
267	ਬਿਅੰਤ ਸਿੰਘ	ਸਾਲਨ
268	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਬਜ਼ੋਰ
269	ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਪਾਂਸ਼ਟਾਂ
270	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਸਿੱਧਵਾ
271	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਮਹਲੀ
272	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਵਡਿੱਗ
273	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਸਿਧਮ
274	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਨਿੰਗੜ

275	ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਲੀ ਬਾਨ ਸਿੰਘ
276	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਰੁੜਕਾ
277	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਬੁਡਾਲਾ
278	ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਰੀਹ

ਲਾਹੌਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
279	ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਭੜਾਵਾ
280	ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ	ਭੜਾਣਾ
281	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਭੜਾਣਾ
282	ਮਈਆ ਸਿੰਘ	ਭੜਾਣਾ
283	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ
284	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ
285	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ
286	ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਗੁੱਦੇ
287	ਆਸਾ ਸਿੰਘ	ਗੁੱਦੇ
288	ਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਗੁੱਦੇ
289	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਬੁਲੇਕ
290	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਬੁਲੇਰ
291	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਧੁੰਨ
292	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਧੁੰਨ
293	ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ	ਪੂਨੀਆ
294	ਭੁਗਤ ਸਿੰਘ	ਪੂਨੀਆ
295	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਈਚੋਗਿੱਲ
296	ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਕਿੜਕਾ
297	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ
298	ਡੋਗਰ ਸਿੰਘ	ਮਾਨ ਕੇ

299	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਕਰਬਾਨ
300	ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਮੋਕੀ ਸਾਵਾ
301	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਭੱਗੂ ਪੁਰਾ
302	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਖਾਲੜਾ
303	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਸਾਨਪੁਰਾ
304	ਨਰ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਿ ਰਾਇ ਬੂਟਾ
305	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
306	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਕਰਨ ਕੇ
307	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਤਲਵੰਡੀ ਗਿੱਲ
308	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਕਿਰਤੋਵਾਲ
309	ਬੰਤ ਸਿੰਘ	ਠੱਟਾ

ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
310	ਫਤੇਹ ਸਿੰਘ	ਜਾਹਲਰ
311	ਰਮਜ਼ਾਨ	ਜਾਹਲਰ
312	ਰਾਜਮ ਅਲੀ	ਜਾਹਲਰ
313	ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ	ਜਾਹਲਰ
314	ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ	ਜਾਹਲਰ
315	ਨੂਰ ਖਾਨ	ਜਾਹਲਰ
316	ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ	ਜਾਹਲਰ
317	ਜਵਾਇਆ	ਜਾਹਲਰ
318	ਬਾਗ ਅਲੀ	ਜਾਹਲਰ
319	ਹੈਦਰ ਖਾਨ	ਜਾਹਲਰ
320	ਹਾਜ਼ੀ	ਜਾਹਲਰ
321	ਸਿਰਖਰੂ ਖਾਨ	ਜਾਹਲਰ
322	ਅਨਵਰ ਖਾਨ	ਜਾਹਲਰ
323	ਯਾਹੀਨ	ਜਾਹਲਰ
324	ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ	ਜਾਹਲਰ
325	ਗੌਹਰ ਅਲੀ	ਜਾਹਲਰ
326	ਗੁਲਾਬ	ਜਾਹਲਰ

327	ਬਵਾਓਦੀਨ	ਜੱਲੀ
328	ਖਾਨ ਮੁਹੰਮਦ	ਜੱਲੀ
329	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਚੋਕੀ
330	ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਚੋਕੀ

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
331	ਹਰਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਮੋਰਾ ਵਾਲੀ
332	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਮੋਰਾ ਵਾਲੀ
333	ਕਸਾ	ਸੂਸ
334	ਭੋਲਾ	ਸੂਸ
335	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਨੰਗਲ
336	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਕੋਟ ਫਤੂਹੀ
337	ਰਾਮ ਚੰਦ	ਜੰਡੋਲੀ
338	ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ	ਮਾਹਲਪੁਰ
339	ਪੋਹਲੋ ਰਾਮ	ਅਨੰਦਪੁਰ
340	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ
341	ਮੁਨਸ਼ੀ ਸਿੰਘ	ਗੁੱਲਪੁਰ
342	ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਟੂਟੋ ਮਾਜਰਾ

ਅੰਬਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
343	ਬਦਨ ਸਿੰਘ	ਸਲਾਮਤਪੁਰ
344	ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ	ਸਲਾਮਤਪੁਰ
345	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਸਲਾਮਤਪੁਰ
346	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਸਿਆਰਪੁਰ
347	ਬਦਨ ਸਿੰਘ	ਸਿਆਰਪੁਰ
348	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਲਖਮੀਪੁਰ

349	ਕਿਰਪਾ ਚੰਦ	ਮੀਆਂ ਪੂਰ
350	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਪੱਤੋ
351	ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਨਹੇੜੀ
352	ਕਰਮ ਇਲਾਹੀ	ਧੰਗ
353	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਡੱਪਰ

ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
354	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਗਿੱਲ ਬੁਰਜ਼
355	ਸੁਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਗਿੱਲ ਬੁਰਜ਼
356	ਸੁਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਖਾਨੀਆ
357	ਭਜਨ ਸਿੰਘ	ਰਾਜੀਆ
358	ਨਾਭਾ ਕੰਵਲ ਸਿੰਘ	ਮਹਿਰਾਜ ਭੈਣੀ

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
359	ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ	ਗਿਲੀਆਵਾਲੀ
360	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਬੱਚੋ
361	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਡੱਲਾ
362	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਘਣੀਏ ਕੇ ਬਾਂਗਰ

ਗੁਜ਼ਰਾਂਵਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
363	ਦੁਰਭਜਨ ਸਿੰਘ	ਸੰਤਪੁਰਾ
364	ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ	ਸੰਤਪੁਰਾ
365	ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ	ਗੁਜ਼ਰਾਂਵਾਲਾ

ਰਿਆਸਤ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
366	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਕਪੂਰਥਲਾ

367	ਰਲਾ ਸਿੰਘ	ਤਾਸਪੁਰ
368	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਕਾਹਲਮਾਂ

ਹਿਸ਼ਾਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
369	ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਪੱਕਾ
370	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਦਾਦੂ

ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆਂ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
371	ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ	ਚੁਬਾਰਾ

ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
372	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਖੇਮੋਆਣਾ

ਜੇਹਲਮ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
373	ਕਰਮ ਦਾਦ	ਨੰਡੂ

ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
374	ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ	ਡਿੰਗਾਂ

ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ
375	ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਕੱਕੜ ਚੱਕ ਨੰ: 44
376	ਧੰਬੀ	ਨਲੂਰ ਜਫਨਾ

ਅੰਤਿਕਾ-2

ਅਤਿਕਾ-(A)

(ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ-1

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਗਿਲਵਾਲੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਭੱਟੀ ਗੁਰੈਇਆ	ਸਿਆਲਕੋਟ
3	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਅਰੂਰ ਸਿੰਘ	ਸੂਰਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
4	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਸਰਾਭਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
5	ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗਣੇਸ਼	ਗਣੇਸ਼ ਪਿੰਗਲੇ	ਤਲੰਗਾਣਾ ਦਮਦੇੜਾ	ਪੂਨਾ
6	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਗਿਲਵਾਲੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
7	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਗਿਲਵਾਲੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੇ ਜਾਇਜਾਦ ਜ਼ਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਦਲ ਦੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	ਮੀਰ ਸਿੰਘ	ਸਠਿਆਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਲਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
3	ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ	ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ	ਮੰਡੀ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ
4	ਜਗਤ ਰਾਮ	ਦਿੱਤੂ ਮੱਲ	ਹਰਿਆਣਾ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
5	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਭੂਪ ਸਿੰਘ	ਥਾੜਗੜ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
7	ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ	ਸੁਚਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਪਡਰੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਕਿਲੇ	ਲੁਧਿਆਣਾ
9	ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਚੁੰਗਾ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

10	ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ	ਤਾਰਾ ਚੰਦ	ਬਰਿਆਲਾ	ਜੇਹਲਮ
11	ਪਰਮਾਨੰਦ	ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ	ਸੁਕਰਾਦਾ ਖਰਕਾ	ਹਮੀਰਪੁਰ
12	ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਮ	ਸਾਬੂ	ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ
13	ਰਾਮ ਸ਼ਰਲ ਦਾਸ	ਸੰਤ ਰਾਮ	ਕਪੂਰਥਲਾ	ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਟੇਟ
14	ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਸਰਾਭਾਂ	ਲੁਧਿਆਣਾ
15	ਸਾਵਨ ਸਿੰਘ	ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ	ਛਾਬਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
16	ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਬਖਨਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
17	ਵਸ਼ਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਮੀਹਨ ਸਿੰਘ	ਗਿਲਵਾਲੀ	ਲੁਧਿਆਣਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਓਮਰ ਕੈਦ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ	ਸੁਨੇਟ	ਲੁਧਿਆਣਾ
2	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਦਧੇਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
3	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਦਧੇਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4	ਚੁਹਾਰ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਲਿਆਣ	ਲੁਧਿਆਣਾ
5	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ	ਲਲਤੋਂ	ਲੁਧਿਆਣਾ
6	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
7	ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਦਧੇਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਆਲਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਲਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
9	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਵਸੀਣ	ਲਾਹੌਰ
10	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
11	ਜ਼ਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਉਤਮ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
12	ਜ਼ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਘਨੱਈਆ ਸਿੰਘ	ਥੱਤੀਆਂ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
13	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਘਸੀਟਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
14	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਮਰਹਾਣਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
15	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਭੂਪਾ ਰਾਏ	ਲੁਧਿਆਣਾ

16	ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਭੂਪਾ ਰਾਏ	ਲੁਧਿਆਣਾ
17	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	ਭੂਰੇ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
18	ਮਦਾਨ ਸਿੰਘ	ਮੱਲ ਸਿੰਘ	ਗਾਘਾ	ਲਾਹੌਰ
19	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਲਾਲਪੁਰਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
20	ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ	ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ	ਲੰਗਹੇੜੀ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
21	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ	ਈਸੇਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
22	ਰੁਦਾ ਸਿੰਘ	ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ	ਰੁਦਾ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
23	ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ	ਮੁਨਸ਼ੀ	ਕੋਟਲਾ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
24	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਵੀਰ ਪਾਓ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
25	ਊਧਮ ਸਿੰਘ	ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਕਸੇਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
26	ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਦਧੇਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
27	ਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਅੱਤਰ ਸਿੰਘ	ਚੂੜ ਚੱਕ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ :

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ	ਸਜ਼ਾ
1	ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ	ਛਤਰ ਸਿੰਘ	ਰਾਇਆ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣਾ
2	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਘਨੌਰੀ	ਪਟਿਆਲਾ	3 ਸਾਲ ਕੈਦ
3	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	ਨੰਦਪੁਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ	4 ਸਾਲ ਕੈਦ
4	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਨਥਾਨਾ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	10 ਸਾਲ ਕੈਦ
5	ਜ਼ਮਨਾ ਦਾਸ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਬੜਾ ਗਾਓ	ਬਾਰਾਂਬੰਕੀ	3 ਸਾਲ ਕੈਦ
6	ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ	ਬਾਬਰਪੁਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ	ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਅਤਿਕਾ-(B)

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੰ :2

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਅਤੇ, ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਬੀਰ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਵਾਹੂਵਾਲ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

2	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ	ਢੁੱਡੀਕੇ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
3	ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ/ਰੂਦਾ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਖੁਰਦਪੁਰ	ਜਲੰਧਰ
4	ਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਸੁਮੰਦ ਸਿੰਘ	ਤਲਵੰਡੀਦੋਸਾਂਜ਼	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
5	ਊਧਮ ਗਣੇਸ਼	ਜ਼ੀਤਾ ਸਿੰਘ	ਹੰਸ	ਲੁਧਿਆਣਾ

ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਨਾ ਸਿੰਘ	ਚਰਕ	ਲਾਹੌਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਗਰਾਓ	ਲੁਧਿਆਣਾ
2	ਅੱਤਰ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਦੀਕਮਪੁਰ	ਜ਼ੇਹਲਮ
3	ਭੋਗ ਸਿੰਘ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ	ਵਰਪਾਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
6	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ	ਫੂਲੇਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
7	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ	ਖੱਪਰ ਖੇੜੇ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
9	ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਕਨਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
10	ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ	ਫਤੇ ਸਿੰਘ	ਚਮਿੰਡਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
11	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਅਰਮ ਸਿੰਘ	ਕੱਕੜ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
12	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਗੁੱਜਰਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
13	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭੂਪ ਸਿੰਘ	ਰਸੂਲਪੁਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
14	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਕਾਲਾ ਸਗਮ	ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਟੇਟ

15	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਝੁੱਮਣ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਕਦੋਲਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ
16	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਗੁੱਜਰਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
17	ਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਚੋਧਰੀਵਾਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
18	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਲਾ ਅਜ਼ਨੇਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ
19	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਪਟਿਆਲਾ	ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ
20	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
21	ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਤੰਗਮਾਜਰੀ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
22	ਲਾਭ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਚੱਕਵਾਲਿਆ	ਲਾਹੌਰ
23	ਲਾਭ ਸਿੰਘ	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਵਲਟੋਹਾ	ਲਾਹੌਰ
24	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਉਦੇ ਸਿੰਘ	ਨਾਰੰਗਵਾਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
25	ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਕਸੇਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
26	ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਮਾਜਰੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
27	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਮੂਲ ਸਿੰਘ	ਵਲਟੋਹਾ	ਲਾਹੌਰ
28	ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ	ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ	ਨਾਰੰਗਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
29	ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਜਰਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
30	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਘੁਮ	ਲੁਧਿਆਣਾ
31	ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਢੁੱਡੀਕੇ	ਲੁਧਿਆਣਾ
32	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ	ਢੁੱਡੀਕੇ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
33	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	ਫੂਲੇਵਾਲ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
34	ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਨਾਰੰਗਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
35	ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	ਨਾਰੰਗਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
36	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਗੂਹਰ ਸਿੰਘ	ਨੰਦਪੁਰ ਕਲੇਰ	ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ
37	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਚੂਹਲਾ ਕਲਾਂ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
38	ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ	ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ	ਭਿੰਖੀਵਿੰਡ	ਲਾਹੌਰ
39	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਦੌਲੋ ਮੰਗਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
40	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ	ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ	ਵਲਟੋਹਾ	ਲਾਹੌਰ
41	ਸੁਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	ਗੁਜਰਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ

42	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਭਿੰਖੀਵਿੰਡ	ਲਾਹੌਰ
43	ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ	ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ	ਥੈਤੀਆਂ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
44	ਊਧਮ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਣ ਸਿੰਘ	ਲਾਧੂਪਰਾ	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
45	ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਦਧੇਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸਾਈਆ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ	ਸਜ਼ਾ
1	ਜੰਮੂ	ਬਸਾਹੂ	ਵਲਟੋਹਾ	ਲਾਹੌਰ	6 ਮਹੀਨੇ ਕੀ ਕੈਦ
2	ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ
3	ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ	ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ	ਹੰਸਪੁਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ	4 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ
4	ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਢੁੱਡੀਕੇ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ
5	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਢੁੱਡੀਕੇ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ
6	ਪਿਆਰੇ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਰਾ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਝੰਡਾ ਸਾਹਿਬ	ਸਿਆਲਕੋਟ	2 ਸਾਲ ਕੀ ਕੈਦ
7	ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ	ਭੁੱਲਾ ਸਿੰਘ	ਢੁੱਡੀਕੇ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ
8	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਰਾ ਸਿੰਘ	ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	1 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ

ਅਤਿਕਾ-(C)

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੰ :3

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਅਤੇ, ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਬਾਬਾ ਰਾਮ	ਗਾਂਧੀ	ਫਤੇਹਗੜ੍ਹ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
2	ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਕਨੇਡੀਅਨ)	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	ਖੁਰਦਪੁਰ	ਜਲੰਧਰ
3	ਨਾਮਾ ਸ਼ੈਣੀ	ਗੋਪਾਲ ਸੈਣੀ	ਫਤੇਹਗੜ੍ਹ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
4	ਹਾਫਿਜ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਮਨੀਲਾ ਵਾਲਾ)	ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਿਨ	ਜਗਰਾਓ	ਲੁਧਿਆਣਾ
5	ਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਸੰਗਵਾਲ	ਜਲੰਧਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਚੰਦ ਨੂ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਬਤਨ ਸਿੰਘ	ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਕੇਹਰੀ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
2	ਫਾਜ਼ਿਲ ਦਿਨ	ਨੂਰਾ	ਫਤੇਹਗੜ੍ਹ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
3	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਭਿੱਖਾ ਸਿੰਘ	ਛੱਟੀਆਂ ਦੋਬਾਂ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
4	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਵਘੇਲ ਸਿੰਘ	ਸਾਹਨੇਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
5	ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਜੰਡਿਆਲਾ	ਜਲੰਧਰ

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸਾਈਆ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ

8	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਲਾ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	1 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੰ : 4

(Lahoe-III Supplementary Conspiracy case)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ:

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਡਾਕਟਰ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਦੁੱਦਲ	ਜ਼ੇਹਲਮ

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਨੰ : 5

(Lahoe-IV Supplementary Conspiracy case)

ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ :

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਨੰਗਲ ਕਲਾਂ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਅਤਿਕਾ-(D)

ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾਂ) ਸਾਜ਼ਿਸ ਕੇਸ ਨੰ : 1

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਲਾਭ ਸਿੰਘ	ਕੇਹਰੀ ਸਾਰੀ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
2	ਚੇਲਾ ਰਾਮ	ਸੰਕਰ ਦਾਸ	ਸਾਹਨੇਵਾਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ
3	ਵਸ਼ਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਵਾਰਾ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
4	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਅਬਲੂ ਸਿੰਘ	ਬਾਲੂ	ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ
5	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਸੰਗਾਪੁਰਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
6	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਰਪੁਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ	ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ	ਮੰਗਟ	ਗੁਜ਼ਰਾਤ

ਹੇਠਾ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾ ਜਬਤ ਹੋਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਚੇਤ ਰਾਮ	ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਵਾਰੋਵਾਲ	ਸਿਆਲਕੋਟ
2	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਫਿਲੋਕੇ	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
3	ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ	ਮੀਤ ਸਿੰਘ	ਮੋਹੀ	ਲੁਧਿਆਣਾ
4	ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਲੇਮਨ	ਲੁਧਿਆਣਾ
5	ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ	ਫਿਲੋਕੇ	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸਾਈਆ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ

1	ਗਿਆਨ ਚੰਦ	ਸੋਹਨ ਲਾਲ	ਮੋਗੀ ਮਾਰਲ	ਲਾਹੋਰ	7 ਸਾਲ ਕੀ ਕੈਦ

ਅਤਿਕਾ-(E)

ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾਂ) ਕੇਸ ਨੰ : 2

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਮਰ ਕੈਦ/ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ

1	ਮੁਜ਼ਤਬਾ ਹੁਸੈਣ	ਸੈਦ ਹੁਸੈਣ	ਜ਼ੁਨ	ਯੂ. ਪੀ
2	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਰਪੁਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ
3	ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ	ਕੁਰਬਾਨ ਅਲੀ	ਸ਼ਹਿਜਾਦਪੁਰ	ਫੈਜਾਬਾਦ (ਯੂ.ਪੀ.)

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦ ਜਬਤੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਰਾਮ ਰੱਖਾ	ਜਵਾਹਰ ਰਾਮ	ਸ਼ਮੋਲੀ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਅਤਿਕਾ-(F)

ਸਾਂਨਫਰਾਂਸਸਿਸਕੋ ਟਰਾਇਲ (ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂ. ਐਸ. ਏ)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸਾਈਆ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ	ਸਜ਼ਾ
1	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਸੋਹੀਆਂ	ਲੁਧਿਆਣਾ	1 ਸਾਲ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਕੈਦ
2	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਵਰੰਗ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	18 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ
3	ਤਾਰਕ ਨਾਥ ਦਾਸ	ਕਲੀ ਮੋਹਨ ਦਾਸ	ਮਜ਼ਪਾਰਾ	ਛਬੀਸ ਪਰਗਾਨਾ (ਬੰਗਾਲ)	22 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ
4	ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ	ਬਿਸਨ ਲਾਲ ਮਾਥੁਰ	ਦਿੱਲੀ	ਦਿੱਲੀ	10 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ
5	ਬਿਸ਼ਨ ਬਿਹਾਰੀ	ਹਿੰਦੀ			9 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ
6	ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਧਰਦੇ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	21 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ
7	ਗੋਧਾ ਰਾਮ	ਸ਼ਮਾ ਰਾਮ	ਕਰਾਡਲੁ	ਸ਼ਾਹਪੁਰ	11 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ
8	ਨਿਰੰਜਣ ਦਾਸ	ਮਹੱਗ ਰਾਏ	ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਤਵਾਲੀ	ਲਾਹੌਰ ਸਿਟੀ	6 ਮਹੀਨੇ ਕੀ ਕੈਦ
9	ਮਹਾਦੋਸ਼ ਅਬਜ਼ੀ ਨਨਦਾਕੇ				3 ਮਹੀਨੇ ਕੀ ਕੈਦ
10	ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ				60 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕੈਦ
11	ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ				4 ਮਹੀਨੇ ਕੀ ਕੈਦ
12	ਇਮਰਾਨ ਦਿਨ				4 ਮਹੀਨੇ ਕੀ ਕੈਦ

13	ਧਰਿੰਦਰਾ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ			4 ਮਹੀਨੇ ਕੀ ਕੈਦ
14	ਚੰਦਰ ਕਾਂਤਾ ਚੱਕਰਵਰਤੀ			30 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ 5000 ਡਾਲਰ ਜੁਰਮਾਨਾ
15	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਗਲੀ ਮੰਗਲ	ਘੱਲ ਕਲਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	3 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ

ਅਤਿਕਾ-(G)

ਮੰਡੀ (ਸਟੇਟ) ਕੇਸ

ਕੇਸ-1

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਭੀਖਮ	ਸੈਣੀ ਮੋਰੀ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸਾਈਆ ਸਜ਼ਾਂਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ	ਸਜ਼ਾ
1	ਜਵਾਹਰ	ਜਿੰਦੂ	ਬਰਸੂ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ	5 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣਾ
2	ਬਦਰੀ	ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਸੈਣੀ ਮੋਰੀ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ	18 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣਾ
3	ਲਾਧੂ	ਤਿੱਖੂ	ਨਾਘਰ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ	14 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣਾਂ
4	ਸਿੱਧੂ	ਫਕੀਰ	ਬਰਸੂ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ	3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣਾ

ਕੇਸ-2

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮੇਤ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਸਿੱਧੂ ਕਰਨੈਤ	ਪੀਰ ਸਹਾਏ	ਬਰਸੂ	ਮੰਡੀ ਸਟੇਟ

ਅਤਿਕਾ-(H)

ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਘਟਨਾ ਕੇਸ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਕੜੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਪੰਡਿਤ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ	ਗੰਗਾ ਰਾਮ	ਮੌਲੀ ਕਲਾਂ	ਅੰਬਾਲਾ
2	ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ	ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ	ਵਜੀਦਕੇ	ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ
3	ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ	ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਖਾਨਪੁਰ	ਲੁਧਿਆਣਾ
4	ਜੀਵਣ ਸਿੰਘ	ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ	ਦੁੱਲਸਿੰਘ ਵਾਲਾ	ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ
5	ਲਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਦਿਆ ਸਿੰਘ	ਸਹਾਬਨਾ	ਲੁਧਿਆਣਾ
6	ਧੀਆਂ ਸਿੰਘ	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਅਮਰਪੁਰਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
7	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ	ਬਿੰਜਲ	ਲੁਧਿਆਣਾ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਕੜੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਵੱਲੋਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ/ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਚੱਕਰਾਭਾਨ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
2	ਸੁਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ	ਫਤੇਹਗੜ੍ਹ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਨੋਟ : ਦੋ ਨੰਬਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰੰਗ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਅਤੇ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬੰਗੇ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਓਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਅਮਲੀ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਧੀਰਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ ਵਾਲਾ ਛਾਬਾ ਡਕੈਤੀ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਗਿਰਨ ਕਾਰਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਅਤਿਕਾ-(I)

ਵੱਲਾ ਰੇਲਵੇ ਬ੍ਰਿਜ ਕੇਸ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਕੜੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਜਗਤਪੁਰਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

2	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਬਾਲ ਸਿੰਘ	ਬੂਰ ਚੰਦ	ਲਾਹੌਰ
3	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ	ਤਾੜੇ ਖੇੜਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4	ਆਤਮ ਸਿੰਘ	ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ	ਲਾਤੇ ਖੇੜਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਸੰਘਵਾਲ	ਜਲੰਧਰ

ਅਨਾਰਕਲੀ ਕੇਸ

ਹੇਠਾ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ		ਖੁਰਖਰਾਨਾ	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

ਅਤਿਕਾ-(J)

ਪਡਰੀ ਮਰਡਰ ਕੇਸ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਸਿੰਘ	ਲਾਹੌਰ
2	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਪਡਰੀ ਕਲਾਂ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੂੰ ਓਮਰ ਕੈਦ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	ਸੋਹਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2	ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ	ਜਿੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਵਿੰਡ	ਲਾਹੌਰ
3	ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ	ਬੱਲ ਸਿੰਘ	ਬੁਰਚੰਦ	ਲਾਹੌਰ
4	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਸੁਚਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਪਡਰੀ ਕਲਾਂ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਾਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾਵਾ ਮਿਲਿਆ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਬੁਰਚੰਦ, 4 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ	ਲਾਹੌਰ

ਅਤਿਕਾ-(K)

ਵੱਲਾ ਰੇਲਵੇ ਬ੍ਰਿਜ ਕੇਸ

ਜਗਤਪੁਰ ਮਰਡਰ ਕੇਸ

ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਵੱਲਾ ਰੇਲਵੇ ਬ੍ਰਿਜ਼ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।

ਨੰਗਲ ਕਲਾਂ ਮਰਡਰ ਕੇਸ

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੇਗਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਖੁਰਦ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਕੇਸ

17 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ 3 ਤੋਂ 21 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।

ਅਲਬਬਾਲਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਕੇਸ

ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ 6 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 7 ਤੋਂ 21 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ

ਕਰਨਾਨਾ (ਜਲੰਧਰ) ਕੇਸ

ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ 2 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।

ਅਤਿਕਾ-(L)

ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲਜ

23ਵੀਂ ਕਵੈਲਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸਲਜ਼

ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਕਸ਼ਈ ਵਿਕੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ:

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਰੂੜੇਵਾਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2	ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ	ਰੂੜੇਵਾਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
3	ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਰੂੜੇਵਾਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4	ਦਫਾਦਾਰ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਰੂੜੇਵਾਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਜਿਊਵਾਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਸਬਜ਼ਪੁਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
7	ਦਫਾਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਚੁਸਲਾਵਾਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਕਸੇਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
9	ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੁਕਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
10	ਜੋਧਾ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੁਕਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
11	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	ਦੁਤੇਨ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
12	ਅਬਦੁੱਲਾ	–	ਲਾਹੌਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ।

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਦੂਤੇਨ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ-2	ਦੂਤੇਨ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
3	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਦੂਤੇਨ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਦੂਤੇਨ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5	ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ	ਦੱਦ ਕਸਾਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਰਾਏ ਕੇ ਬੁਰਜ਼	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅੰਤਿਕਾ-3

13.4.1919 ਨੂੰ ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕਾਂਡ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਨਾਂ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਓਮਰ, ਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ	ਪਤਾ
1	ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2	ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ	ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ	16	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
3	ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ	ਲਾਲ ਮੁਹੰਮਦ	17	ਕੱਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4	ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ	ਪੀਰ ਬਖਸ਼	18	ਕੂਚਾ ਰੰਗਰੇਜ਼ਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5	ਅਬਦੁਲ ਮਾਲਿਕ	ਰਹੀਮ ਖਾਨ	50	ਕਟੜਾ ਹਕੀਮਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6	ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ	ਮੰਗਤੂ (ਦਾਦਾ)	1	–
7	ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ	ਦਾਰਾ ਖਾਂ	16	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8	ਅਹਿਮਦ ਉਲਾਹ	ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	45	ਕੂਚਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
9	ਅਮੀ ਚੰਦ	ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨਾਥ	50	ਮੁਰਾਦਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
10	ਅਮੀਰ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
11	ਅਰੂੜ ਚੰਦ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
12	ਅਚੂਕ ਸਿੰਘ	ਰੋਡਾ ਸਿੰਘ	22	ਉਡਾਲਾ ਭਿੱਟੇਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
13	ਅਰੂੜਾ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
14	ਆਸਾ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	24	ਬਾਸੋਕੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
15	ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	25	ਸ਼ਾਮ ਨਗਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
16	ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ	ਜੈ ਰਾਮ ਦਾਸ	20	ਬਾਗ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
17	ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ	ਮੰਗਲ ਚੰਦ ਨੋਹਰੀਆ	24	ਕੂਚਾ ਲਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

18	ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ	ਦੁਆਰਾ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਮੰਗਲ ਚੰਦ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
19	ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
20	ਬੱਲਾ	ਲਾਲ ਚੰਦ	28	ਕੂਚਾ ਗੰਡਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
21	ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ	19	ਕੂਚਾ ਤਰਖਾਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
22	ਬਰਕਤ	ਭਿੱਲਾ	22	ਕੂਚਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੁਕਾਨ ਮਿਸ਼ਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ)
23	ਬਰਕਤ ਅਲੀ	ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼	28	ਕੂਚਾ ਬਟਵਾਈਆਂ, ਕਟੜਾ ਹਕੀਮਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
24	ਬਸੰਤ	ਸਰਨਾਂ	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
25	ਬਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	25	ਭਕਣਾ ਕਲਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
26	ਭਾਗ	–	19.	–
27	ਭਾਗ	ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
28	ਭਾਗ	–	42	ਲੱਧੇਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
29	ਭਾਗ ਮੱਲ, ਲਾਲਾ ਉਰਫ ਲੱਭੂ	ਹੀਰਾ ਲਾਲ ਅਰੋੜਾ	30	ਕੂਚਾ ਜ਼ਰਗਰਾਂ, ਦਾਲ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
30	ਭਾਗ ਮੱਲ ਅਰੋੜਾ	ਹੀਰ ਰਾਮ ਅਰੋੜਾ	40	ਕਟੜਾ ਮਿਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
31	ਭਾਗ ਮਲ ਭਾਟੀਆ	ਚੰਦਾ	–	ਬਾਵਲੀ ਆਸਾ ਸਿੰਘ, ਲੱਕੜ, ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
32	ਭਗਤ	ਸੁਰਜਾ	–	ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
33	ਭਗਤ ਰਾਮ	ਧਨੀ ਰਾਮ	17	ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
34	ਭਗਤ ਰਾਮ	ਹੀਰਾ ਲਾਲ	40	ਸਿਆਲਕੋਟ
35	ਭਗਤ ਰਾਮ	–	35	ਗੱਦੀ ਗੁਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ
36	ਭਗਤ ਰਾਮ	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	38	ਰੂਪੋਵਾਲ ਚੋਗਾਵਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
37	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ		ਰੂਪੋਵਾਲ ਚੋਗਾਵਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
38	ਭਗਵਾਨ	ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ	45	ਕਟੜਾ ਮਿਤ ਸਿੰਘ, ਕੂਚਾ ਤਾਰਾ ਕਲਿਆਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
39	ਭਗਵਾਨ	–	–	ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

40	ਭਗਵਾਨ	ਚਰਨ ਦਾਸ	–	ਕੋਟ ਦਸੌਧੀ ਮੱਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
41	ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
42	ਭਗਵਾਨ ਧਨ	–	–	ਕੂਚਾ ਬਾਗ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
43	ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਾਹ	–	30	ਬਾਜਾਰ ਮਨਿਆਰੀਆ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
44	ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਾਹ	–	50	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
45	ਭੀਮ ਰਾਜ	ਹਰਜ਼ੀ ਮੱਲ	45	ਕੂਚਾ ਲਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
46	ਭੀਮ ਰਾਜ	ਖੇਮ ਰਾਜ	–	ਕੂਚਾ ਲਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
47	ਭੂੱਲਾ	ਮਥਰਾਦਾਸ ਰਾਜਪੂਤ	20	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
48	ਬਿੱਲਾ	–	18	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
49	ਬੀਰੂ	ਗੱਜੂ	50	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
50	ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ	–	ਕੂਚਾ ਕਰਿੱਛਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
51	ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਧਨਪਤ ਰਾਏ	32	ਕੂਚਾ ਚਾਦਰਾਂ ਕਟੜਾ ਸਫੈਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
52	ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਮੱਲ	30	ਕੂਚਾ ਮਾਈ ਰਾਮ ਕਾ, ਕਟੜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
53	ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	ਮਹਾਰਾਜ ਮੱਲ	52	ਕੂਚਾ ਨਰ ਸਿੰਘ ਦਾਸ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
54	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਮਿਤ ਸਿੰਘ	65	ਚੱਬਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
55	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਨੰਬਰਦਾਰ	65	ਚੱਬਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
56	ਬਿੱਟਾ	ਕਾਲਾ ਉਰਫ ਕਰਮ ਚੰਦ	24	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
57	ਕੁਮਾਰੀ ਬਿੱਸੋ	ਜਮਾਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ	50	ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
58	ਬੋਧੀ	ਬੂਰੀ (ਮਾਂ)	35	ਭੋਜੀਆਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
59	ਬੂੜਾ ਰਾਮ	–	–	ਕਰਮੋ ਡਿਉੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
60	ਬੂਆ ਦਾਸ	–	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

61	ਬੂਆ ਦਾਸ	ਫਕੀਰ ਚੰਦ	22	ਚੋਕ ਪਰਾਗ ਦਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
62	ਬੂਆ ਦਿੱਤਾ	ਨੱਥੂ ਮਲ	35	(ਸਾਰੰਗਦੇਵ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ) ਮਜੀਠ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
63	ਬੁਧ ਸਿੰਘ	ਚੋਧਰੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ	60	ਕੂਚਾ ਬਕੂਰਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
64	ਬੁੱਢਾ	ਗਿਆਨੀ	50	ਭੀਟਾ ਕਲਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
65	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
66	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	35	(ਤੰਗ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ) ਮਜੀਠ ਮੰਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
67	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	30	ਭਿੱਟੇਵਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
68	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	55	ਝਮਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
69	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	35	ਭਲਾ ਪਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
70	ਬੂੜਾ	ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ	20	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
71	ਚਮਨ ਲਾਲ	ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ	6	ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੁਖਾਨੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
72	ਚਾਨਣ	–	20	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
73	ਚਾਨਣ	ਭਗਤ ਰਾਮ	21	ਮਜੀਠਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
74	ਚਾਂਦੀ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
75	ਚਰਨ ਦਾਸ	ਰਾਮ ਨੰਦ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
76	ਚਰਨ ਦਾਸ	ਬਾਲਕ ਰਾਮ	36	ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੁਬਾਨੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
77	ਚਰਨ ਦਾਸ	ਰਾਮ ਚੰਦ	32	ਕੂਚਾ ਲੁੰਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
78	ਚਰੰਜੀ ਲਾਲ	ਨੱਥੂ ਰਾਮ	32	ਮੁਹੱਲਾ ਧੀਰਾਂ, ਬਟਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
79	ਚਤਰੂ ਸਾਧੂ	–	60	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
80	ਚੇਤ ਸਿੰਘ	ਦਿਆਲੂ	–	ਕਲੋਰ ਘੁਮਾਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
81	ਛੱਜੂ ਰਾਮ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
82	ਚਿਬੜੂ	–	60	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
83	ਚੂਨੀ ਲਾਲ	ਬੁੱਢਾ ਮੱਲ	32	ਕੂਚਾ ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
84	ਚੂਨੀ ਲਾਲ	ਹੀਰਾ ਮੱਲ	25	ਕਰਮੋ ਡਿਊੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
85	ਚੂਨੀ ਲਾਲ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
86	ਦਾਸ	ਦਮੋਦਰ	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
87	ਦਾਸ	ਨੰਦ ਲਾਲ	19	ਕੂਚਾ ਗੰਡਾ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
88	ਦਾਸ ਮੱਲ	ਜਮੀਤ ਸਿੰਘ	–	ਕੂਚਾ ਜਰਗਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

89	ਦਾਤਾ ਮੱਲ	ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
90	ਦੱਤ ਦਬਕਾਈ	–	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
91	ਦੌਲਤ ਰਾਮ	ਬ੍ਰਿਜ਼ ਲਾਲ	30	ਕੂਚਾ ਛੱਜੂ ਮਿੱਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
92	ਦੌਲਤ ਰਾਮ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	25	ਕੂਚਾ ਖਾਈ ਵਾਲਾ ਕੱਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
93	ਦਯਾਲ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	25	ਪਠਾਨ ਨੰਗਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
94	ਦੇਵੀ ਚੰਦ	ਹਰੀ ਰਾਮ	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
95	ਦੇਵੀ ਚੰਦ	ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ (ਬੋਲੀ ਰਾਮ ਦਾ ਗੋਦ ਲਿਆ ਪੁੱਤਰ)	29	ਕੂਚਾ ਜ਼ਸਵੰਤ, ਕਟੜਾ ਦੂਲੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
96	ਦੇਵੀ ਦਯਾਲ	ਲਛਮਣ ਦਾਸ	25	ਚੋਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
97	ਦੇਵੀ ਦਿੱਤਾ	–	–	ਚੌਕ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
98	ਧਰਮਾਨੰਦ	ਦੇਵੀ ਦਿੱਤਾ	22	ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
99	ਧੀਰ ਗੁੱਜਰ	ਲੱਭੀ	18	(ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਿਲੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਗੜਸੰਕਰ ਦਾ) ਚੱਕ ਚਿੰਤਪੁਰਨੀ, ਕਟੜਾ ਹਰਭਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
100	ਧਿਰਤ ਰਾਮ	ਬਿਲਾਸ ਮੱਲ	30	ਕੂਚਾ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
101	ਦਿੱਤ ਮਲ	ਬੂਟਾ ਮੱਲ	40	ਜ਼ੀਵਨ ਭਿੰਡਰ ਰੁਜਾ, ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
102	ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ	ਧਨੀ ਰਾਮ	35	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
103	ਦੀਆ ਰਾਮ	ਹਰੀਚੰਦ ਅਰੋੜਾ	–	ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ
104	ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ	ਧਨੀ ਰਾਮ	23	ਕੂਚਾ ਸੇਵਾ ਦਯਾਲ, ਕਟੜਾ ਦੂਲੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
105	ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ	ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ	23	–ਉਹੀ–
106	ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਖੰਨਾ	22	ਕੂਚਾ ਚਾਗਰਾਂ, ਕਟੜਾ ਚੜ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
107	ਫਕੀਰ ਚੰਦ	ਹਾਕਿਮ ਰਾਏ	30	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
108	ਫਕੀਰ ਚੰਦ	ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਅਰੋੜਾ	45	ਕੂਚਾ ਤਰਖਾਨਾ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

109	ਫਤਿਹ	ਨਾਨਕ	–	ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਰਮੋ ਡਿਊੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
110	ਫਹਿਤ ਮੁਹੰਮਦ	ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ	24	ਰਾਮ ਬਾਗ ਗੇਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
111	ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ	ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ	19	ਕੂਚਾ ਦਬਗਰਾਂ, ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
112	ਗਗਨ ਨਾਥ	ਰਾਮ ਦਾਸ	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
113	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ	40	ਕਿਲ੍ਹਾ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
114	ਰਣਦੇਵ (ਰਣਦਿਓ)	ਨਾਨਕ ਚੰਦ	20	ਕੂਚਾ ਉਨਾਂ, ਚੌਕ ਪਰਗਦਾਸ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
115	ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	30	ਮਾਹਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
116	ਗਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ	ਕਾਲੂ ਮੱਲ	35	ਚੌਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
117	ਗੋਰੀ ਸੰਕਰ	ਕਿਸ਼ਨ ਦਯਾਲ	25	ਭੰਡਾਰੀ ਮੁਹੱਲਾ, ਬਟਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
118	ਗੁਲਾਮ ਮੁਹਈਉਦਦੀਨ	ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਨ	45	ਕੂਚਾ ਤੇਲੀਆ ਢਾਬ ਬਸਤੀ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
119	ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਮੁਹਈਉਦਦੀਨ	ਝੁੱਗਾ ਜਾਂ ਜੁਮੇਰ	20	ਹਵੇਲੀ ਮੁਰਲੀ ਲਾਲ, ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
120	ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ	24	ਕੂਚਾ ਦਬਗਰਾਂ, ਚੌਕ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
121	ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	ਸ਼ਮਦ ਸ਼ਾਹ	–	ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਕਸ਼ਮੀਰ
122	ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	ਦੁੱਲਾ	–	ਚਤਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
123	ਗਿਆਨ ਚੰਦ	ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ	15	ਕੂਚਾ ਤਿਵਾੜੀਆਂ, ਚੌਕ ਪਾਸੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
124	ਗਿਆਨ ਚੰਦ	ਮਨਸ਼ਾ ਰਾਮ	26	ਕੂਚਾ ਤਿਵਾੜੀਆਂ, ਚੌਕ ਪਾਸੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
125	ਗਿਆਨ ਚੰਦ	ਸਾਵਨ ਮਲ	18	ਥੰਡਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
126	ਗਿਆਨ ਚੰਦ	ਮੇਘ ਰਾਜ	35	ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜਾਜੂਆਂਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
127	ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ	ਰੰਗਾ ਬਿਸ਼ਨ	20	ਕੂਚਾ ਕਮੋਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
128	ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	35	ਕੂਚਾ ਦਾ ਲਗਰਾਂ, ਕਟੜਾ ਭਾਗ

				ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
129	ਗੋਕਲ ਚੰਦ	ਪ੍ਰਭ ਦਿਆਲ	40	ਕਣਕ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
130	ਗੋਕਲ ਚੰਦ	ਸੁਰਜਾ	–	ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
131	ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	24	ਕੂਚਾ ਬਾਗਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
132	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ	30	ਸਠਿਆਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
133	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ	56	ਸ਼ਿਹਾਲਾ, ਜਾਂ ਸ਼ੋਭਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ
134	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	–	–	ਸਿੰਹਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
135	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	45	ਵੱਲਾਹ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
136	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ	ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ	30	ਸਠਿਆਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
137	ਗੁਰਾ	ਜੀਵਾ	20	ਹਵੇਲੀ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
138	ਗੁਰਾਦਿੱਤਾ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
139	ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ	–	15	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
140	ਹਾਫਿਜ਼ ਤਾਜ਼ ਦੀਨ ਉਰਫ ਮੁੱਲਾ	ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੇਖ	25	ਕੂਚਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
141	ਹਾਕਮ ਚੰਦ	ਫੇਰੂ ਮੱਲ	53	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
142	ਹਮੀਦ	ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ	24	ਕਟੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਘੀ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
143	ਹੰਸ ਰਾਜ	ਰੋਹਨ ਸਿੰਘ	23	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
144	ਹੰਸ ਰਾਜ	ਸੋਹਣ	–	ਪਿਪਲੀ ਤਹਿ ਬਟਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
145	ਹੰਸ ਰਾਜ	ਸੰਭਾ ਸਿੰਘ	26	ਬਾਵਾ ਭੱਲਾ, ਕੂਚਾ ਕੱਦਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
146	ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ	ਭਗਤ ਰਾਮ	15	ਮਿਆਨੀ ਤਹਿ ਦਸੂਹਾ, ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
147	ਹਰਭਗਵਾਨ	ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ	–	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
148	ਹਰਭਗਵਾਨ	–	–	ਮਜੀਠ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
149	ਹਰ ਕੌਰ ਉਰਫ ਚੰਦਰ	ਪਤਨੀ ਹਰਦਿੱਤਾ ਸਿੰਘ	50	ਲੋਪੋਕੇ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
150	ਹਰ ਨਾਰਾਇਣ	–	–	ਕੂਚਾ ਚੌੜਾ ਖੂਹ, ਕਟੜਾ ਦੂਲੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

151	ਹਰਭਗਵਾਨ	ਜ਼ੈ ਰਾਮ ਦਾਸ	50	ਕੂਚਾ ਰਿਛਾ ਰਾਮ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
152	ਹਰਦਿਆਲ	ਅੱਤਰ ਮਲ	50	ਕਟੜਾ ਮਾੜਾ ਪੰਜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
153	ਹਰੀ ਰਾਮ	ਆਸਾ ਨੰਦ	45	ਕੂਚਾ ਬਾਵਾ ਮਿਹਰ ਬਖਸ਼, ਚੋਕ ਪਾਸੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
154	ਹਰੀ ਰਾਮ	ਹਰਦਿਆਲ	40	ਕੂਚਾ ਬਾਗ ਚੋਧਰੀ, ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
155	ਹਰੀ ਰਾਮ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
156	ਹਰਨਾਮ	ਵੀਰੂ ਮਲ	32	ਕੂਚਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
157	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	–	–	ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ
158	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਦੁਆਰਾ ਕਾਲੂ ਮਲ, ਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
159	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	–	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
160	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	15	ਕੂਚਾ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
161	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	23	ਕੂਚਾ ਲੁਹਾਰਾਂਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
162	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ	15	ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
163	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	19	ਅਦਲੀ ਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
164	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ	45	ਰੁਮਾਨਪੁਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
165	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	–	30	ਕਟੜਾ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
166	ਹਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉਰਫ ਫਿੱਡੋ	ਵੈਸ਼ਣੋ ਦਾਸ	22	ਮੋਤੀ ਮੁਹੱਲਾ, ਕਟੜਾ ਸਫੈਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
167	ਹਾਡੂ ਮਲ	ਲੱਭੂ ਸੱਟ ਵਾਲਾ	–	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
168	ਹਾਡੂ ਮੱਲ	–	35	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
169	ਹਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ	ਦੀਨਾ ਨਾਥ	17	ਕੂਚਾ ਉਪਲਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
170	ਹੇਮ ਰਾਜ਼	ਖੇਮ ਰਾਜ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
171	ਹੀਰਾ ਲਾਲ	ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ	30	ਕੂਚਾ ਕੰਬੋਆਂ, ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
172	ਹੀਰਾ ਲਾਲ	ਚਮਨ ਲਾਲ	55	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
173	ਹੀਰਾ ਨੰਦ	ਚੈਣਾ ਜਾਂ ਚੰਬਾ ਮਲ	50	ਢਾਬ ਖਟੀਕਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
174	ਹੀਰਾ ਨੰਦ	ਮਹਾਰਾਜ ਮਲ	40	ਕਟੜਾ ਭੰਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

175	ਹੀਰਾ ਨੰਦ	ਵਜ਼ੀਰਾ	–	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
176	ਹੀਰਾ ਨੰਦ	–	–	ਤਹਿ ਅਜ਼ਨਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
177	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	24	ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
178	ਹੁਕਮ ਚੰਦ	ਰਾਹੀਂ ਕਾਲੂ ਮਲ ਸ਼ੇਰੀ ਲਾਲ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
179	ਹੁਕਮ ਚੰਦ	ਫੇਰੂ ਮਲ	33	ਕੂਚਾ ਜੋਹੜ ਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
180	ਹੁਕਮ ਚੰਦ	ਪਿਆਰਾ ਮਲ	–	ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
181	ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	12	ਕੂਚਾ ਕੰਬੋਜ਼, ਕਟੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਹਾਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
182	ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	28	ਮਾਦੋਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
183	ਹੁੱਸੀ	ਸਿਕੰਦਰ	–	ਚੋਕ ਪਾਸੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
184	ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ	ਇਮਾਮਦੀਨ	40	ਕਟੜਾ ਹਕੀਮਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
185	ਇਲਮਦੀਨ	–	20	ਚੱਕ ਮਕੰਦ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਟੜਾ ਜਲ੍ਹਿਆਵਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੌਕਰ
186	ਇਲਮਦੀਨ	ਮੁਰਾਦ ਬਖ਼ਸ਼	40	ਕੂਚਾ ਮੋਚੀਆਂ, ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
187	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਹਾਕਿਮ ਸਿੰਘ	36	ਬੇਗੋਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
188	ਇਸਾਉ	ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ	20	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
189	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ	–	ਗਲਵੱਟੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
190	ਇਸਮਾਇਲ	ਮੀਆਂ ਬਖਸ਼	32	ਕੂਚਾ ਮੀਆਂ ਅਸ਼ਦ ਉਲਾਹ ਵਕੀਲ ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਕਰਮੋ ਡਿਉੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
191	ਜ਼ਗਨ ਨਾਥ	ਰਾਮ ਜਸ	32	ਮੋਤੀ ਮੁਹੱਲਾ, ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
192	ਜ਼ਗਨ ਨਾਥ	ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਿਰਾ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
193	ਜਗਦੀਸ	–	20	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
194	ਜੈ ਨਰਾਇਣ	ਭਗਤ ਰਾਮ	27	ਕੂਚਾ ਚੋੜਾ ਖੂਹ, ਕਟੜਾ ਦੂਲੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

195	ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	28	ਕਟੜਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਕਿਲਾ ਭੰਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
196	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	–	–	ਨੂਰਸ਼ਾਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟ ਗੁਮਰੀ
197	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	–	60	ਸਠਿਆਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
198	ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	50	ਕੂਚਾ ਬਾਗਵਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
199	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਮੰਗਲ	30	ਕਿਆਮਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
200	ਕੱਦੂ	ਵੈਸ਼ਨੋ ਦਾਸ	18	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
201	ਕਾਹਨ ਚੰਦ	ਹੇਮ ਰਾਜ	25	
202	ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲਾ	23	ਕਰਮੋ ਡਿਊੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
203	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	–	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
204	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ	50	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
205	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਗੁਲਾਮ ਸਿੰਘ	45	ਚਬਾਲ ਮਾਨਾ, ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
206	ਕਾਲੂ ਮੱਲ	ਵੈਸ਼ਨੋ ਦਾਸ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
207	ਕਨ/ਕਾਕੂ/ਕਾਸ਼ੀ ਚੰਦ	ਹੇਮ ਰਾਜ	28	ਚੁੰਨੀ ਮੁਹੱਲਾ, ਕਟੜਾ ਸਫੈਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
208	ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ	ਹਰਭਗਵਾਨ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
209	ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਿੰਘ	–	47	ਕੂਚਾ ਦਾਲਗਰਾਂ, ਕਟੜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
210	ਕਾਂਸ਼ੀ	–	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
211	ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ	–	50	ਕੂਚਾ ਦਾਲਗਰਾਂ, ਕਟੜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
212	ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ	ਮੋਤੀ ਰਾਮ	23	ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ, ਤਹਿ ਸਕਰਗੜ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
213	ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ	ਮਥਰਾ ਦਾਸ	53	ਤਲਵੰਡੀ ਭਿੰਡਰਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ
214	ਕਰਮ ਚੰਦ ਉਰਫ	ਲਭੂ	21	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
215	ਕਰਮ ਚੰਦ ਉਰਫ ਬਿੱਲਾ	ਲਾਲ ਚੰਦ	27	ਕੂਚਾ ਗੰਡਾਂਵਾਲਾ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
216	ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	–	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
217	ਕਰਮਦੀਨ	ਗੁਲਾਬ	22	ਸੋਹੀਆਂ ਕਲਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

218	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	40	ਮਾਂਗਟ ਭੀਮ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜ਼ਰਾਤ
219	ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
220	ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
221	ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
222	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	20	ਕੂਚਾ ਪਿਸ਼ੋਰੀਆ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
223	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	26	ਸੁਲਤਾਲਵਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
224	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਭੀਮ ਸਿੰਘ	–	ਹੇਰ ਜਿਲ੍ਹਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
225	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ	35	ਹੇਰ ਭਕਨਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
226	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਆਸਾ ਸਿੰਘ	22	ਵਰਪਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
227	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	18	ਨੇੜੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਪਿਸ਼ੋਰੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
228	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਚੰਦੂ ਮਲ	19	ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
229	ਖੈਰ ਦੀਨ	ਮੰਗਤੂ	25	ਕੂਚਾ ਮਸਜਿਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
230	ਖੀਕਾ ਮਲ ਉਰਫ ਨਿੱਕਾ ਮਲ	ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਜੈ ਰਾਮ ਦਾਸ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
231	ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼	ਵਾਂਸਣ ਸ਼ਾਹ	36	ਕੂਚਾ ਕਸਾਈਆਂ, ਕਟੜਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
232	ਖੁਸ਼ਕ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	30	ਫਹਿਤਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
233	ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ	ਨਿੱਕਾ ਮਲ	28	ਕੂਚਾ ਗੰਗਾਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
234	ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ	ਰੰਗਾ ਰਾਮ	27	ਕੋਟ ਕਰਮ ਚੰਦ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
235	ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
236	ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ	ਅਮੀਰ ਚੰਦ	38	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
237	ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ	ਅਮੀ ਚੰਦ	38	ਕੂਚਾ ਪੰਡਿਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਮਹੱਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
238	ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
239	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
240	ਲੱਭੂ	–	25	ਚੰਨ ਗਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
241	ਲੱਭੂ	ਮੰਗੂ	30	ਬਜ਼ਾਰ ਖੈਰਦੀਨ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
242	ਲੱਭੂ ਰਾਮ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	25	ਕੂਚਾ ਤਾਂਬੜਿਆ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

243	ਲੱਭੂ ਰਾਮ	ਹੀਰਾ ਲਾਲ	30	ਕੂਚਾ ਜਰਗਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
244	ਲੱਭੂ ਰਾਮ	ਛੱਜੂ ਮਲ	16	ਚੋਕ ਪਾਸੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
245	ਲਛਮਣ ਕੋਰ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
246	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	30	ਚੱਬਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
247	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਭਾ ਸਿੰਘ	=	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
248	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਹਾੜਾ ਸਿੰਘ	30	ਮੁਰਾਦਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
249	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ	45	ਵੇਹੜਾ ਨਾਡਿਆਂ, ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
250	ਲਾਲੂ	ਸੀਤਾ	22	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
251	ਲਹਿਨਾ ਸਿੰਘ	ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ	50	ਰਸੂਲਪੁਰ ਖੁਰਦ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
252	ਮਦਨ ਮੋਹਨ	ਡਾ: ਮਨੀ ਰਾਮ	12	ਬਾਜ਼ਾਰ ਘੰਟਾ ਘਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
253	ਮਾਧੋ	–	22	ਨਾਰੋਵਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ।
254	ਮਾਧੋ	ਰਿੱਝਾ	30	ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੇਸਰਿਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
255	ਮਹਿਬੂਬ ਸ਼ਾਹ	ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸਈਅਦ	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
256	ਮਾਲੂ ਜਾਂ ਮਾਹੀ	ਲਹਿਨਾ	30	ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
257	ਮਾਨਾ	ਪੀਰ ਬਖਸ਼	–	ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
258	ਮਾਣਕ ਚੰਦ	ਹਾੜੋ ਮਲ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
259	ਮਾਣਕ ਚੰਦ	ਛੱਜੂ ਮਲ	20	ਕੂਚਾ ਗੁਸਾਂਈ, ਕਟੜਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
260	ਮੰਗਲ ਦਾਸ	ਦਿਆਲੂ	25	ਚਬਾਲ ਕਲਾ, ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
261	ਮੰਗਲ ਰਾਮ	ਘੱਟੀ ਮਲ ਜਾਂ ਘਈ ਰਾਮ		ਹਵੇਲੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
262	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ		ਲੌਕੇ, ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
263	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	–		ਵੱਟਲ ਤਹਿ ਅਜਨਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
264	ਮੰਗਲ ਲਾਲ	ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਲ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
265	ਮਨੀ ਲਾਲ	ਨਰਸਿੰਘ ਦਾਸ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
266	ਮਨੀ ਲਾਲ	ਦੇਵੀ ਦਾਸ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

267	ਮਨੀ ਰਾਮ	ਕਨ੍ਹਈਆ ਰਾਮ		ਕੂਚਾ ਬਾਗ ਚੋਧਰੀ ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
268	ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ	–		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
269	ਮਨਨ	ਪੀਰ ਬਖਸ਼		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
270	ਮਨਸ਼ਾ ਰਾਮ	ਨਰਸਿੰਘ ਦਾਸ		ਕੂਚਾ ਸੇਵਾ ਸਿਆਲ, ਕਟੜਾ ਦੂਲੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
271	ਮਥੂ	ਗੋਬਿੰਦ ਲਾਲ		ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
272	ਮਥੂ	ਜ਼ੀਤ ਸਿੰਘ		ਜ਼ੇਰੂਵਾਲ, ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
273	ਮਿਹਰ ਚੰਦ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
274	ਮਿਹਰ ਚੰਦ	ਹਰਸਹਾਏ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
275	ਮਿਹਰ ਚੰਦ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
276	ਮਹਿਬੂਬ ਸ਼ਾਹ	ਨੂਰਲ ਸਮਦ	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
277	ਮਿਹਰੂ ਮਲ	ਰਾਮ ਸਹਾਏ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
278	ਮੇਲਾ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
279	ਮੇਲਾ ਰਾਮ	ਮਥਰਾ ਦਾਸ	–	ਚੋਕ ਪਾਸੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
280	ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਹਾਕਿਮ ਸਿੰਘ	16	ਕੂਚਾ ਕੰਬੋਜ਼, ਕਟੜਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
281	ਮਹਿਰਾਜ ਦੀਨ	ਨੱਥਾਂ ਉਰਫ ਲਧੂ	20	ਕੂਚਾ ਆਵਲ ਖਾਣਾ ਲੋਹਗੜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
282	ਮਿਰਾਜ਼ ਦੀਨ	ਨਬੀ ਬਖਸ਼	18	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
283	ਮੀਆਂ ਬਖਸ਼	ਨਿੱਕਾ	30	ਬਾਜ਼ਾਰ ਘੁਮਾਰਾਂ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
284	ਮੋਹਨ ਲਾਲ	ਭਾਨਾ ਮਲ	48	ਕੂਚਾ ਕੁਰਿੱਛਾ, ਕੂਚਾ ਆਵਲ ਖਾਣਾ ਲੋਹਗੜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
285	ਮੋਹਨ ਲਾਲ	ਦਯਾ ਰਾਮ	46	ਚੱਕ ਫੁੱਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
286	ਮੋਹਨ ਲਾਲ	ਸ਼ਾਮ ਦਾਸ	50	ਬਾਜ਼ਾਰ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਚੋਕ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
287	ਮੋਹਨ ਲਾਲ	ਮਨੀ ਖੱਤਰੀ	18	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
288	ਮੋਹਨ ਲਾਲ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	20	ਕੂਚਾ ਕਰਮੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
289	ਮੂਲ ਸਿੰਘ	ਖਾਨ ਸਿੰਘ	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
290	ਮੋਤਾ ਰਾਮ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
291	ਮੋਤੀ ਰਾਮ	ਮੇਲਾ ਰਾਮ	50	ਕੂਚਾ ਬਾਬਾ ਖੋਡਾ ਗੁਰੂ ਮੁਹੱਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
292	ਮੋਤੀ ਰਾਮ	–	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

293	ਮੋਤੀ ਰਾਮ	ਵਜ਼ੀਰ ਚੰਦ	35	ਚੇਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਊਨਾ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
294	ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼	–	36	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
295	ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ	ਕਰੀਮ ਬਖਸ	25	ਕੂਚਾ ਹਾਜੀ ਬਾਜਾਰ ਬਕਰਾਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
296	ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ	ਬਾਬੂ	22	ਕੂਚਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਕੁਤਬਦੀਨ, ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
297	ਮੁਹੰਮਦ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ	ਇਮਾਮਦੀਨ	40	ਚੋਕ ਹਕੀਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
298	ਮੁਹੰਮਦ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ	ਸਿਕੰਦਰ ਅਲੀ	24	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
299	ਮੁਹੰਮਦਇਸਮਾਈਲ	ਮੀਰਾਂ ਬਖਸ਼	35	ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
300	ਮੁਹੰਮਦ ਰਮਜ਼ਾਨ	ਰਹੀਮ ਬਖਸ਼ ਬੋਟ	35	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੁਕਾਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੰਗੀਆ ਵਿਖੇ)
301	ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਦਿਕ	ਮੁਰਾਦ ਬਖਸ਼	25	ਬਾਜ਼ਾਰ ਰੋਕਰੀਆਂ ਕਿਲਾ ਭੰਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
302	ਮੁਹੰਮਦ ਸੂਫੀ	ਰਹੀਮ ਬਕਸ਼	18	ਕੂਚਾ ਉਮਰ ਸ਼ੇਰ ਕਟੜਾ ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
303	ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ	ਮੁਹੰਮਦ ਰਮਜ਼ਾਨ	15	ਕੂਚਾ ਮੋਚੀਆਂ ਟੋਬਾ ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
304	ਮੁਖੁਲ	ਰਾਹੀ ਫੂਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ	–	ਕੂਚਾ ਨਭਾਲਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
305	ਮਲ ਸਿੰਘ	ਕਾਹਣ ਸਿੰਘ	32	ਕੂਚਾ ਨਭਾਲਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
306	ਮਲ ਸਿੰਘ	ਮਾਨਾ ਸਿੰਘ	20	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
307	ਮੁਲਖ ਰਾਜ	ਜੈ ਹਰ ਨੰਦ ਜਾ ਜੈ ਚੰਦ	23	ਕੂਚਾ ਮਦਾਰੀਆਂ ਕਟੜਾ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
308	ਮੁਲਖ ਰਾਜ	ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ	29	ਗੁਰੂ ਮਹੱਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
309	ਮੁਲਖ ਰਾਜ	ਨੰਦ ਲਾਲ	24	ਕੂਚਾ ਮਦਾਰੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
310	ਮੁੱਲਾਂ	ਰਹੀਮ ਬਕਸ਼	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
311	ਮੁਲਤਾਨੀ	ਰਾਹੀਂ ਲਾਲਾ ਦੇਵਕੀ ਨੰਦਨ	–	ਕੂਚਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
312	ਮੁਨੀ ਲਾਲ	ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
313	ਮੁਨੀ ਲਾਲ	ਦੇਵੀ ਦਾਸ	29	ਕੂਚਾ ਤੇਲੀਆਂ ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
314	ਮੁਨੀ ਲਾਲ	ਨਰਸਿੰਘ ਦਾਸ	29	ਕੂਚਾ ਅਰਦਾਸੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
315	ਮੁਨੀ ਲਾਲ	ਰਾਮ ਰੱਖਾ	–	ਕੂਚਾ ਨੈਣ ਸੁੱਖ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
316	ਮੁਨੀ ਲਾਲ	ਰਾਮ ਸਹਾਏ	–	ਕੂਚਾ ਉੱਪਲਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

317	ਮੁਨਸ਼ੀ	–	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
318	ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ	ਪੋਹਲਾ ਰਾਮ	–	ਬਸਾੜਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
319	ਮੁਰਲੀ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
320	ਮੁਰਲੀ ਮੱਲ	ਨੱਥੂ ਮਲ	12	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
321	ਮੁਰਲੀ ਮੱਲ	ਲੱਖੂ ਮਲ	60	ਕੂਚਾ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
322	ਮੂਸ਼ਾ	ਜ਼ਮਾਲ ਦੀਨ ਜਾਂ ਜਮਾਲਾ	23	ਕੂਚਾ ਮੋਚੀਆਂ, ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
323	ਨਾਨਕ ਚੰਦ	ਛੋਟਾ ਮਲ	–	ਕੂਚਾ ਰੁਸੀਆਂ, ਕਟੜਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
324	ਨਾਨਕ ਚੰਦ	ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ	–	ਕੋਟ ਸਦੀਕੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕੈਬਲਪੁਰ
325	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜਾ ਨੈਣਾ	ਕਨੂੰਨ	30	ਵਨਚੜੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
326	ਨੰਦ	ਕਰਮ ਚੰਦ	–	ਕੂਚਾ ਕਾਕੜਾਂ ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
327	ਨੰਦ ਲਾਲ	ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ	8	ਕੂਚਾ ਜੰਮੂ ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
328	ਨੰਦ ਲਾਲ	ਮੇਲਾ ਰਾਮ	18	ਕੂਚਾ ਕਾਕੜਾਂ ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
329	ਨਨਕੂ	–	–	ਜਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰਾ
330	ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	25	ਕੂਚਾ ਸੂਦਾਂ, ਕਿਲਾ ਭੰਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
331	ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
332	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	16	ਜ਼ੇਠੂਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
333	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	30	ਜਗਤਪੁਰ ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
334	ਨੱਥੂ	ਜੀਤ ਸਿੰਘ	22	ਜ਼ੇਠੂਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
335	ਨੱਥੂ	ਜਵਾਹਰ	55	ਕੂਚਾ ਨੀਵਾਂ, ਕਟੜਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
336	ਨੱਥੂ	ਗੁਲਾਬ	18	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
337	ਨੱਥੂ	–	–	ਸਠਿਆਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
338	ਨੱਥੂ	ਝੰਡਾ	30	ਕੂਚਾ ਦੇਵੀ ਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਗਰਭਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
339	ਨੱਥੂ ਮੱਲ	ਮੂਲਾ ਮਲ	30	ਕਟੜਾ ਕਨ੍ਹਈਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

340	ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ ਉਰਫ ਰੋਡਾ	ਨੇਕ ਚੰਦ	22	ਕੂਚਾ ਤਿਵਾੜੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
341	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	35	ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
342	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ	–	ਭਵਾਨੀਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
343	ਨਿੱਕਾ ਮੱਲ	ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਜੈ ਰਾਮ ਦਾਸ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
344	ਨਿੱਕਾ ਮੱਲ	ਚਰਨ ਦਾਸ	25	ਗਲੀ ਜਾਮਣ ਸੇਵਕ ਮੰਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
345	ਨਿੱਕੂ, ਨਿੱਕਾ ਰਾਮ	ਖੂਈ ਰਾਮ	25	ਕੂਚਾ ਖੋਰਿਆਂਵਾਲਾ ਕਟੜਾ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
346	ਨਿੱਕੂ	ਗਿਰਧਰ	14	ਕੂਚਾ ਕਮੋਆਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
347	ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ	ਬੂਟਾ	50	ਕੂਚਾ ਸੁਖਦਿਆਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
348	ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ	ਝੰਟਾ	25	ਘੀ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
349	ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ	–	25	ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
350	ਪਾਲਾ	ਮੇਘ ਨਾਥ ਜਾ ਲੋਕ ਨਾਥ	22	ਕੂਚਾ ਮਿਸਰ ਬੇਲੀ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
351	ਪਾਲਾ ਦਲਾਲ	ਨਾਨਕ ਚੰਦ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
352	ਪੱਲਾ ਜਾਂ ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦਿੱਤਾ	40	ਕਟੜਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
353	ਪੰਨਾ ਲਾਲ	ਰਾਮ ਚੱਖਾ	18	ਕੂਚਾ ਨੈਣ ਸੁੱਖ ਕਟੜਾ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
354	ਪਰਮਾਨੰਦ	ਮਾਘੀ ਮਲ	50	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
355	ਪਰਸ ਰਾਮ		=	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
356	ਪਰਤ.ਾਪ ਸਿੰਘ	ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ	30	ਵੰਡ ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
357	ਪਰਤਾਪਾ	–	80	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
358	ਪਰਮਾਨੰਦ	ਦੇਵ ਰਾਜ	24	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
359	ਫੁਲਾ	ਮਥਰਾ ਦਾਸ	20	ਕੂਚਾ ਰਾਜਪੁਰਾ ਚੋਕ ਪਾਸੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
360	ਫੁੱਮਣ	–	55	ਨੇੜੇ ਬ੍ਰਹਮਭੂਤ ਅਖਾੜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਡੋਡੇ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

361	ਪ੍ਰਭ ਦਿਆਲ	ਰਾਮ ਰਤਨ	35	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
362	ਪ੍ਰਭ ਦਿਆਲ	ਤੀਰਥ ਰਾਮ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
363	ਪ੍ਰਭ ਦਿਆਲ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	19	ਕੂਚਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
364	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	42	ਕਲੇਰ ਮਾਂਗਟ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
365	ਪੂਰਨ ਚੰਦ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	25	ਕੂਚਾ ਜਾਮਨਵਾਲਾ ਕਟੜਾ ਗਰਭਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
366	ਰਹਿਮਤ	ਨਵਾਬ ਦੀਨ	18	ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
367	ਰੱਖਾ ਮਲ	ਗੁੱਜਰ ਮਲ	40	ਕੂਚਾ ਤਿਵਾੜੀਆਂ, ਲੋਹ ਗੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
368	ਰੱਖਾ ਮਲ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
369	ਰਾਮ ਚੰਦ	ਸਰਣ ਪਾਲ	22	ਕੂਚਾ ਸ਼ਾਹ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
370	ਰਾਮ ਚੰਦ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
371	ਰਾਮ ਚੰਦ	ਲੋਚਾ ਰਾਮ	30	(ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ), ਕਟੜਾ ਪਰਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
372	ਰਾਮ ਚੰਦ	ਜਮੀਤ ਸਿੰਘ	27	ਚੋਕ ਬੰਬੀਵਾਲਾ, ਕੂਚਾ ਪਿੱਪਲਾਂਵਾਲਾ ਕਟੜਾ ਬਾਗ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
373	ਰਾਮ ਦਾਸ	ਗੰਗਾ ਦਾਸ	21	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
374	ਰਾਮ ਧਨ	ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ	–	ਬਲੋਟਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
375	ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ	ਸਾਂਈ ਦਾਸ	32	ਚੂਨੀ ਮੁਹੱਲਾ, ਕਟੜਾ ਸਫੈਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
376	ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ	–	–	ਕਟੜਾ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
377	ਰਾਮ ਲਭਾਯਾ	ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਜਾਂ ਹਰੀ ਰਾਮ	17	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
378	ਰਾਮ ਲਾਲ	–	24	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
379	ਰਾਮ ਲਾਲ	–	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
380	ਰਾਮ ਲਾਲ	ਮੋਤੀ ਰਾਮ	22	ਚੋਕ ਮੋਨੀ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
381	ਰਾਮ ਨਾਥ	ਫੱਗੂ ਮਲ	35	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
382	ਰਾਮ ਨਾਥ	ਲੱਖੂ	37	ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
383	ਰਾਮ ਸਰਣ	ਕਾਕਾ ਰਾਮ	30	ਕੂਚਾ ਨਿਕਾਸ਼ਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

384	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	32	ਕੂਚਾ ਉੱਪਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
385	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	–	ਜੇਠੂਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
386	ਅਜਾਨ ਬੱਟ	ਰਹੀਮ ਬੱਟ	41	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
387	ਰਸੂਲਾ	ਚੰਦਾ	14	ਚਭਾਲ ਕਲਾਂ, ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
388	ਰੂੜਾ	ਗੰਗਾ ਰਾਮ	42	ਕੂਚਾ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
389	ਰੁਕਨ ਦੀਨ	ਇਲਾਹੀ ਬਕਸ਼	18	ਖੰਡੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
390	ਰੂੜ, ਰਾਮ	ਕਾਕਾ ਰਾਮ	22	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
391	ਸਾਧੂ	ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ	40	(ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ) ਕੂਚਾ ਤਿਵਾੜੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
392	ਸਾਦਿਕ	ਮਿਰਾਜਬਕਸ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
393	ਸਾਲਿਗ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਲਾ	60	ਸਰਦਾਰ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ, ਜਲ੍ਹਿਆਵਾਲਾ ਬਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
394	ਸੰਤ ਰਾਮ	ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ	19	ਵਰਪਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
395	ਸੰਤ ਰਾਮ	ਪ੍ਰਭ ਦਯਾਲ	23	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
396	ਸੰਤ ਰਾਮ	ਹਰੀ ਰਾਮ	19	ਕਟੜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
397	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ	–	ਮਿਸਤ੍ਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
398	ਸੰਤਾ	ਹਰੀ ਰਾਮ		ਵਰਪਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
399	ਸ਼ਫੀ ਉਰਫ ਸਰਫਦੀਨ	ਜਮਾਲ ਦੀਨ ਕੰਜਰ		ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
400	ਸਮਸੁਦਦੀਨ	ਸਿਕੰਦਰ ਅਲੀ ਖਾਂ		ਚੋਕ ਪਾਸੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
401	ਸ਼ਰਫ ਦੀਨ	ਸਦਰ ਦੀਨ		ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
402	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ		ਕੂਚਾ ਨਵਾਂ ਵੇਹੜਾ ਕਿਲਾ ਭੰਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
403	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
404	ਸ਼ਿਬ ਦਯਾਲ ਜਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਯਾਲ	ਸੁਲੱਖਣ ਮੱਲ		ਕੂਚਾ ਕੱਲ੍ਹਣ ਕਟੜਾ ਦੂਲੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
405	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
406	ਸ਼ੋਭਾ ਰਾਮ	ਸਾਹਿਬ ਦਯਾਲ		ਕੂਚਾ ਜ਼ਰਗਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
407	ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ	–		ਚੈਕ ਪਰਾਗਦਾਸ ਕਟੜਾ

				ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
408	ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ	ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆਂ		ਕੂਚਾ ਨਭਾਲਿਆ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
409	ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	50	ਕੂਚਾ ਸੰਗਲਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
410	ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
411	ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ	–	55	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
412	ਸੋਹਣ ਲਾਲ	ਦਯਾਂ ਰਾਮ	42	ਚੌਕ ਫੁੱਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
413	ਸੋਹਣ ਲਾਲ	ਦਾਸੂ ਮਲ	8	ਕੂਚਾ ਧੜੇਲ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
414	ਸੋਹਣ ਲਾਲ	ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੇਜਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	15	ਕਹੂਣਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
415	ਸੋਹਣ ਸਿੰਮਘ	ਮਾਹਣਾ ਸਿੰਘ	20	ਲਾਲੋ ਘੋਮਾਨ, ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
416	ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ	ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ	22	ਕੂਚਾ ਗੰੜਾਵਾਲਾ ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
417	ਸੁੰਦਰ	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
418	ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ	ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ	35	(ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਦੇਸ਼) ਦਾ ਕਟੜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
419	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	–	19	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
420	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	25	ਚਬਾਲ ਕਲਾਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
421	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਨਾਥ ਸਿੰਘ	30	ਕੂਚਾ ਦੇਵੀਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਗਰਬਾ ਸਿੰਘਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
422	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ	16	ਕੂਚਾ ਤਰਖਾਣਾ ਚੌਕ ਕਸੇਰਿਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
423	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਬਕਸ਼ ਸਿੰਘ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
424	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਨੱਥੂ	18	ਖਟਰਾਏ ਕਲਾਂ ਤਹਿ ਅਜਨਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
425	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ	30	ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
426	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	45	ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
427	ਸੁਰੈਣਾ ਜਾਂ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਖੜਕੂ ਜਾਂ ਖੜਕ ਸਿੰਘ	33	ਮੀਆਂਪੁਰ ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
428	ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ	ਦਿਆ ਸਿੰਘ	35	ਚੱਕ ਸਿਕੰਦਰ ਤਹਿ ਤਰਨ

				ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
429	ਸੁਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ	–	ਕਟੜਾ ਪ੍ਰਧਾਂਨ ਸਿੰਘ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
430	ਤਲੋਕ ਨਾਥ	ਹਰਜਸ ਮਲ	35	ਕੂਚਾ ਢਾਲਗਰਾਂ ਕਟੜਾ ਬਾਗ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
431	ਤਾਰਾ ਚੰਦ	ਬਹਾਦੁਲ ਮਲ	63	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
432	ਤਾਰਾ ਚੰਦ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
433	ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	16	ਮੂਸਾ ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
434	ਤਾਰੂ	ਜ਼ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	–	ਵਰਪਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
435	ਤਾਰੂ	ਆਸਾ ਸਿੰਘ	–	ਵਰਪਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
436	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	–	ਭਲਾ ਪਿੰਡ ਤਹਿ ਅਜ਼ਨਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਵਰਪਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
437	ਠਾਕੁਰ	ਪ੍ਰਭ ਦਿਆਲ	25	ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੰਗੀਆਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
438	ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ	ਮਲਾਵਾ ਰਾਮ	35	ਕੂਚਾ ਪਿੱਪਲਾਂਵਾਲਾ ਚੋਕ ਫੁੱਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
439	ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ	ਦੀਨਾਂ ਨਾਂਥ	35	ਕੂਚਾ ਬਾਗ ਚੋਧਰੀ ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
440	ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ	ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ	35	ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
441	ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ	=	=	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
442	ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
443	ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ	ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ	30	ਪਠਾਨ ਨੰਮਗਲ, ਤਹਿ ਅਜ਼ਨਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
444	ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਵੰਦ ਸਿੰਘ	25	ਮਹਿਮਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
445	ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਚੰਦ	ਹਰਜਸ ਸਿੰਘ	25	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
446	ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਦਾਸ ਜਾਂ	ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ	20	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
447	ਉਮਰ ਬਕਸ਼	ਈਦਾ	60	ਕੂਚਾ ਮਕਸੂਦ, ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
448	ਉਮਰ ਦੀਨ	ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ	20	ਗਲੀ ਸੋਢੀਆਂ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

449	ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	35	ਮੀਆਂਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
450	ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	29	ਢੰਡ, ਤਹਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
451	ਵਾਸੂ ਮਲ	ਲਾਢੀਮਲ	44	ਕੂਚਾ ਕਰਮੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
452	ਵੈਸ਼ਨੋ	ਦਮੋਦਰ ਦਾਸ	50	ਕੂਚਾ ਕੁਰਿੱਛਾ ਕਟੜਾ ਬਾਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
453	ਵੈਸ਼ਨੋ ਦਾਸ	ਚੂਨੀ ਲਾਲ	18	ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
454	ਵੈਸ਼ਨੋ ਦਾਸ	ਸੋਰਾਜ ਮਲ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
455	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	–	–	ਦੇਵੀਦਾਸਪੁਰਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
456	ਵੀਰੂ	ਨਾਥ	35	ਵਰਪਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
457	ਵੀਰੂ	ਮੀਆਂ	40	ਮੱਖਣ ਵਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
458	ਵੀਰੂ	ਗੱਟੂ ਮਲ	50	ਕੂਚਾ ਜ਼ਰਗਰਾਂ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
459	ਵੀਰੂ ਮੱਲ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
460	ਵਾਰਿਸ	ਚਿਰਾਗ ਦੀਨ	30	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
461	ਵਾਰਿਸ	ਅੱਲਾਈ ਕਸਾਈ	40	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
462	ਵਾਸੂ ਮਲ	ਨਰਸਿੰਘ ਦਾਸ	42	ਕੂਚਾ ਖੰਡਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਸਫੈਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
463	ਵਾਸੂ ਮਲ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	32	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
464	ਵਾਸੂ ਮਲ	ਸੁਖੀ ਮਲ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਕੇਸ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਜ਼ਿਸ ਕੇਸ 1919

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਡਾ. ਸੈਫ ਉਦ ਦੀਨ ਕਿਚਲੂ	ਅਜ਼ੀਜ਼ ਉਦ ਦੀਨ	35	ਢਾਬ ਖਟੀਕਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
2	ਡਾ ਸੱਤਿਆਪਾਲ	ਲਾਲਾ ਮਨੀ	35	ਹਾਲ ਗੇਟ,	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ

		ਰਾਮ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3	ਬਦਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂਨ	–	32	ਜ਼ੇਲ ਰੋਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਡਾ: ਹਾਫਿਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਬਸ਼ੀਰ	ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ	27	ਚੌਕ ਫਰੀਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	6 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
5	ਕੋਟੂ ਮੱਲ	ਰਘੁਨੰਦਨ ਲਾਲ	55	ਭਗਤਾਂਵਾਲਾ ਗੇਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
6	ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਖੰਨਾ	ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਖੰਨਾ	30	ਕਟੜਾ ਬੇਲੀ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
7	ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਲਾਰੀਆ	ਖੈਰਾ ਸਿੰਘ	25	ਗੁਰੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
8	ਸਵਾਮੀ ਅਨੁਭਵਾਨੰਦ	ਸਰਬਾਨੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ	45	ਟੋਬਾ ਭਾਈ ਸਾਲੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
9	ਪੰ: ਦੀਨਾ ਨਾਥ	ਨਾਨਕ ਚੰਦ	42	'ਵਕਤ' ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਪਾਦਕ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
10	ਡਾ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਰਾਏ	ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਸੂਦ	25	ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	1 ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
11	ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ	ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	40	ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	1 ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
12	ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ	ਸੇਠ ਮਾਧੋ	23	ਮੋਰੀ ਗੰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
13	ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼	ਫਿਰੋਜ਼ ਦੀਨ	24	ਕਟੜਾ ਕਨ੍ਹਾਈਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
14	ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ	ਅਬਦੁਲ ਸੱਤਾਰ	36	ਕਟੜਾ ਬਾਘ ਸਿੰਘ	3 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ

				ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	
15	ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਮਹਿਰਾ	ਭਾਣਾ ਮੱਲ	33	ਕਟੜਾ ਬੇਲੀ ਰਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਸ
16	ਬ੍ਰਿਜ਼ ਗੋਪੀ ਨਾਥ	–	23	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
17	ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਵੈਦ	–	26	ਕਿਲਾ ਭੰਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇਸ

(ਦੋ ਯੁਰਪੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਲੱਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਲੁੱਟ)

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਰਤਨ ਚੰਦ ਉਰਫ ਰੱਤੋ	ਸੀਤਾ ਰਾਮ	43	ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
2	ਬੁੱਗਾ ਮੱਲ ਉਰਫ ਬੁਗਾ	ਪੈਰਾ ਮੱਲ	40	ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
3	ਗੁਲਾਮ ਹੱਸਨ	ਈਦਾ	28	ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
4	ਫਕੀਰ	ਪੀਰ ਬਖਸ਼	20	ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
5	ਅਸਦ ਉਲਾਹ	ਸੁਲਤਾਨ ਬਖਸ਼	25	ਕਟੜਾ ਗਰਬਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼-ਜਬਤੀ
6	ਕਰਮ ਚੰਦ	ਫਤਿਹ ਚੰਦ	30	ਕਟੜਾ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
7	ਕਰੀਮ ਬੱਚਾ	ਮਿਹਰ ਬਖ਼ਸ਼	18	ਕਟੜਾ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
8	ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਨਾਂ ਸਿੰਘ	18	ਕਟੜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ

9	ਮੁਹੰਮਦੀ	ਅਜ਼ੀਜ	44	ਚੂਹੜਿਆਂ ਰਵਾਜ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ
10	ਜ਼ਾਨੀ	ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼	35	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਸ
11	ਨਿਜ਼ਾਮ	ਰੁਸਤਮ	35	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਸ
12	ਫਿਰੋਜ਼	ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼	22	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
13	ਚਿਰਾਗ	ਸਦਾ ਰੰਗ	24	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
14	ਸਦਰੂ	ਮੱਖਣ	30	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
15	ਗੁਲਾਮ ਹੱਸਨ	ਮੱਖਣ	28	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
16	ਇਨਾਇਤ	ਪੀਰਾ	26	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
17	ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ	28	ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
18	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਹਰਨਾਮੂ	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	24	ਚੌਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ
19	ਸਾਂਈ ਮਿਹਰ ਦੀਨ	ਸਾਂਈ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼	26	ਕਟੜਾ ਪਰਜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
20	ਸੰਧੀ	ਹੁਸੈਨ ਬਖਸ਼	30	ਚੂਹੜਿਆਂ ਦਰਵਾਜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ
21	ਰੋਸ਼ਨ ਉਰਫ ਖੰਡਾ	ਹਯਾਤ ਬੇਗ	28	ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
22	ਜੈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ	24	ਕਟੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ

ਲਾਇੰਸ ਬੈਂਕ ਹੱਤਿਆ ਕੇਸ਼ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) - ਯੂਰਪੀ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਨਿਜ਼ਾਮਦੀਨ ਉਰਫ ਦਾਦੋਂ	ਕਮਾਲ (ਮੁਹੰਮਦ ਕਮਾਲ)	45	ਗਲੀ ਰਸੂਲਨਵਾਲੀ ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
2	ਦੀਨਾਂ	ਵਜ਼ੀਰਾ	27	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	10 ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3.	ਉਮਰ	ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	18	ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
4	ਹੁੱਸੈਣਾ	ਅਤਰ ਦੀਨ	25	ਨੀਵੀ ਗਲੀ ਕਟੜਾ ਜਲਿਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
5	ਅਜੀਜ਼	ਅਹਸਾਨ	26	ਗਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਕਟੜਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼=ਨਿਕਾਲਾ
6	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਭੰਗੜ	ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ	40	ਚੋਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
7	ਹੁੱਸੈਣਾ	ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੇਖ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ
8	ਸਾਦਿਕ	ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਲਾ
9	ਰਾਮ ਚੰਦ	ਰੰਗਣ	30	ਕਰਮੋ ਡਿਊੜੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
10	ਕਾਹਣਾ	ਗਾਮਾਂ	35	ਨਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਾਰਕਿਟ, ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
11	ਜਲਾਲ ਦੀਨ	ਸਾਵਨ	42	ਬਾਜ਼ਾਰ ਹਸਲੀ ਕਟੜਾ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
12	ਬਿਸ਼ਨਾ	ਲੱਭੂ ਰਾਮ		ਕਟੜਾ ਬਾਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
13	ਨਾਦਿਰ ਅਲੀਸ਼ਾਹ	ਕੈਮ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ	25	ਬਜ਼ਰੂਰ ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
14	ਧਨੀ ਰਾਮ	ਦੇਵੀ ਦਿੱਤਾ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ

15	ਚਿਰਾਗ	ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਸ
16	ਅੱਲਾਹ ਦੀਨ	ਦਸੋਦੀ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
17	ਰੇਹਲੂ	ਅਹਿਮਦ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
18	ਪੀਰਾ ਦਿੱਤਾ	ਬੁੱਢਾ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
19	ਰਾਮ ਸਰਨ	ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
20	ਖੁਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ	ਇਲਾਹੀ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ
21	ਨਾਥ ਰਾਮ	ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ		ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ

ਕੁਮਾਰੀ ਸ਼ੇਰਵੁੱਡ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਮਾਮਲਾ

ਲੜੀ ਨੰ:	**ਨਾਮ**	**ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ**	**ਉਮਰ**	**ਪਤਾ**	**ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ**
1	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ	26	ਕੂਚਾ ਰਾਮਪੁਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
2	ਵਿਲਾਇਤੀ	ਦੌਲਤ ਰਾਮ	19	ਕੂਚਾ ਤਿਵਾੜੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
3	ਮੰਗਤੂ	ਸੰਤ ਰਾਮ	18	ਕੂਚਾ ਕਕੋੜੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਮੇਲਾ	ਮਾਯਾ ਰਾਮ ਜਾਂ ਰੰਗਾ ਰਾਮ	28	ਟੋਬਾ ਭਾਈ ਸਾਲੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
5	ਮੰਗਤੂ ਉਰਫ ਗਿੱਦੜ	ਮਾਘੀ	18	ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਹੱਜਾਮਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
6	ਲਾਲ ਚੰਦ ਉਰਫ ਲਾਲੂ	ਦਯਾਲ ਸਿੰਘ	17	ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਹੱਜਾਮਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
7	ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ	ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	20	ਕੂਚਾ ਕਕੋੜੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
8	ਜਿਲਾ	ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	18	ਕੂਚਾ ਕਕੋੜੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਈਸਡਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਜ਼ਨਾਨਾ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਈਸ਼ਡਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਹਮਲਾ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਮਹੇਸ਼	ਅਮੀਰਾ	45	ਜ਼ਨਾਨਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਟੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
2.	ਹਰਨਾਮੂ	ਦਸੋਧਾ ਸਿੰਘ	26	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3	ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼	ਸ਼ਾਹੀਆਂ	25	ਚੌਕ ਫਰੀਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਦਿਕ	ਇਨਾਇਤ ਉਲਾਹ	21	ਰਾਮ ਬਾਗ ਗੇਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
5	ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਉਰਫ	ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ	27	ਜ਼ਨਾਨਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
6	ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਰਮ	ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ	17	-	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
7	ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਮਥਰੀ	ਮਿੱਠਨ ਨਾਲ ਦੀ ਬੇਵਾ	-	ਚੌਕ ਫਰੀਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4.8.1919 ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਚਾਰਟਰ ਬੈਂਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇਸ (ਸ਼ਰਾਰਤ ਅਤੇ ਅਗਜ਼ਨੀ)

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ	ਅਜ਼ਮੇਰੀ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
2	ਗੋਮਾਂ	ਨੱਥਾ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3	ਨਬੀ	ਕਾਲੂ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਗੌਸ	ਅੱਲਾਹ ਦਿੱਤਾ	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ

5	ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ

ਲੜਕੀਆ ਦਾ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਲੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੇਸ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਇਮਾਨ ਦੀਨ	ਇਲਾਹੀ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	4 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
2	ਫਜ਼ਲ ਦੀਨ	ਅੱਲਾਹ ਦਿੱਤਾ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3	ਮੁਹੰਮਦ ਸੁਲਤਾਨ	ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਅਬਦੂਰ ਰਹਿਮਾਨ	ਅਬਦੂਰ ਰਜ਼ਾਕ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
5	ਨਾਨਕ ਚੰਦ	ਕਾਹਨ ਚੰਦ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
6	ਇਸਮਾਈਲ	ਫੀਲਾ			3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਸ

ਬਹਿਕਾਵਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਓਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਮੋਤੀ ਰਾਮ	ਗੁਰਦਾਸ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ

ਗੰਗੇ ਪੁਲ ਕੇਸ (ਸਾਰਜੈਂਟ ਰੋਲੈਂਡਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ)

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਓਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ

1	ਮਾਹਣੀ	ਅਮੀਰਾ ਬਖ਼ਸ਼	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ
2	ਮੁਹੰਮਦ ਸੂਫੀ	ਮੁਹੰਮਦ ਜੂ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤੀ

ਗਾਰਡ ਰੋਬਿਨਸਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਕੇਸ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਉਰਫ ਗਧੂ	ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ	18 ਜਾਂ 19	ਮੁਹੱਲਾ ਖਟੀਕਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਾਰ ਘਰ ਕੇਸ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਸਾਵਨ	–	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ, ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਤੀ 2.2.1920 ਰਾਹੀਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
2	ਫਕੀਰ ਚੰਦ	ਬੂਟਾ ਮੱਲ	–	ਚੌਕ ਕਾਲੂਵਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ, ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਤੀ 2.2.1920 ਰਾਹੀਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
3	ਨੱਥੂ	ਅਬਦੁਲਾ	–	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ, ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਤੀ 2.2.1920 ਰਾਹੀਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
4	ਜ਼ਗਨ ਨਾਥ ਉਰਫ ਜੱਗਾ	ਰਾਧਾ ਰਾਮ	–	ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫ, ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਤੀ 2.2.1920 ਰਾਹੀਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਮਾਨਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਦਾ ਕੇਸ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

					ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	-	ਸੰਘਾਨਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਜੀਵਨ 'ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ
2	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3	ਇਨਾਇਤ	ਕੱਦੂ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਦੀਨ	ਕਾਲੂ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
5	ਵਸਾਖੀ	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
6	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਫੱਗੂ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
7	ਲਛਮਨ	ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
8	ਬੂਟਾ	ਨੰਦ ਜਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	2 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
9	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
10	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਹਾਕਿਮ ਸਿੰਘ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
11	ਝੰਡਾ	ਹੀਰਾ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
12	ਝੰਡਾ	ਲੱਭੂ	-	ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	5 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੁੱਟ ਕੇਸ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਉਮਰ	ਪਤਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੇ 6.8.1919 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ
1	ਕਾਮਾ (ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼)	ਅਲੀ ਬਖਸ਼	-	ਕਟੜਾ ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
2	ਦੀਨਾ	ਕਾਦਿਰ ਬਖਸ਼	-	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
3	ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (ਨਵਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ)	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	-	ਕੂਚਾ ਕਾਕਜ਼ੇਈਆਂ ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
4	ਝੰਡੂ	ਕਾਹਣਾ	-	ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ,	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ

				ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
5	ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ	ਮਿਹਰ ਬਖਸ਼	–	ਕੂਚਾ ਕਾਰਜ਼ੇਈਆਂ ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
6	ਅਬਦੂ	ਬਾਕਿਰ ਖਾਂ	– –	ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
7	ਜ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ	ਨੂਰ ਦੀਨ	–	ਰਾਮ ਬਾਗ ਗੇਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
8	ਅੱਲਾਹ ਦਿੱਤਾ	ਮੀਰਾਂ ਬਖਸ਼	25	ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
9	ਚਿਰਾਜ ਦੀਨ	ਹੀਰੋਂ	–	ਕਿਲਾ ਭੰਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
10	ਨੱਥੂ	ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ	–	ਕੂਚਾ ਖਫਾਸੀਆਂ ਕਟੜਾਂ ਬੱਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
11	ਘਨੀ	ਸਾਦਿਕ	55	ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	3 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
12	ਬਾਣਾ ਜਾਂ ਬਬਾਣਾ	ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ	ਨੌਜ਼ਵਾਨ	ਕੂਚਾ ਕਾਕਜ਼ੇਈਆਂ ਕਟੜਾ ਬੱਗੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
13	ਇਮਾਮਦੀਨ	ਜਮਾਲ ਦੀਨ	–	ਰਾਮ ਬਾਗ ਗੇਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
14	ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ	ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ	–	ਕੂਚਾ ਆਰਿਫਦਾਰ, ਕਟੜਾਂ ਬੱਗੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	7 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਕਾਰਾਵਾਸ
15	ਰਹੀਮ ਖਾਂ	ਰਸੂਲ ਖਾਂ	70 ਦੇ ਲਗਭਗ	ਚੌਕ ਫਰੀਦ, ਕਟੜਾਂ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
16	ਜ਼ਾਲ ਮੁਹੰਮਦ	ਸਾਦਿਕ	70 ਦੇ ਲਗਭਗ	ਰਾਮ ਬਾਗ ਗੇਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	

ਅੰਤਿਕਾ-4

ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਚੱਕ ਨੰ. 33 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
1	ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਧਾਰੋਵਾਲੀ	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
2	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਬਹਾਦਰ	ਉਦੋਕੇ	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
3	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਚੁੱਗਤ ਸਿੰਘ	ਭਾਗਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
4	ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਮੁਸਤਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
5	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਰੂਪੋਵਾਲੀ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
6	ਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਕੋਟਲੇ ਮੰਡਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ

ਬੁਰਜ ਨੰ. 55 ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
7	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	—ਸੰਧੂ	ਨਵੇ ਵਿਆਹ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8	ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਘਸੀਟਪੁਰਾ	ਲਾਇਲਪੁਰ
9	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਰਤੋਕੇ	ਲਾਇਲਪੁਰ

ਬੰਡਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 64 ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
10	ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ	———	ਬਡਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 64	ਲਾਇਲਪੁਰ
11	ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਬਡਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 64	ਲਾਇਲਪੁਰ
12	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਦੂਲਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਤੋਵਾਲ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
13	ਚੇਤ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਬਡਾਲਾ	ਲਾਇਲਪੁਰ
14	ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	ਜਗਤ ਸਿੰਘ	ਬਡਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 64 ਨਿਹਾਲੇਆਣ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਬੰਡਾਲਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 71 ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
15	ਸੱਮਾ ਸਿੰਘ	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਬੰਡਾਲੇ	ਲਾਇਲਪੁਰ
16	ਬਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਬੰਡਾਲੇ	ਲਾਇਲਪੁਰ
17	ਇੱਛਰ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਬੰਡਾਲੇ	ਲਾਇਲਪੁਰ
18	ਧਰਮ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਬੰਡਾਲੇ	ਲਾਇਲਪੁਰ

ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
19	ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
20	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
21	ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ	ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ.38	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
22	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 38	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
23	ਦਲ ਸਿੰਘ	ਮੁਸੱਦਾ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 38	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
24	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 38	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
25	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
26	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
27	ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
28	ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਆਲਾ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
29	ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ	ਪਹੂ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ

30	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਪਹੂ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
31	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
32	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
33	ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ

ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 80 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
34	ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰਾ ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 80	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
35	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਮੱਲ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ, ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 80	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
36	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 80	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ

ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ ਚੇਲੇ ਵਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
37	ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ ਚੇਲੇ ਵਾਲਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
38	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ ਚੇਲੇ ਵਾਲਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
39	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਭਾਗ ਸਿੰਘ	ਨਜ਼ਾਮਪੁਰ ਚੇਲੇ ਵਾਲਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ

ਫਤਹਗੜ ਸੁਕਰ-ਚੱਕੀਆ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
40	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਮੋਹਰੇ	ਫਤਹਗੜ ਸੁਕਰ-ਚੱਕੀਆ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਬਹੋੜੂ ਚੱਕ ਨੰ. 18 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
41	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ	ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਬਹੋੜੂ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
42	ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਬਹੋੜੂ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
43	ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਬਹੋੜੂ	ਸੇਖਬਪੁਰਾ

ਥੋਥੀਆ ਚੁੱਕ ਨੰ. 10 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
44	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਥੋਥੀਆ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
45	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਿੰਘ	ਥੋਥੀਆ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
46	ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਥੋਥੀਆ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
47	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ	ਥੋਥੀਆ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ

ਕਰਤਾਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ

48	ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ	ਮੱਘੇ	ਕਰਤਾਰਪੁਰ	ਜਲੰਧਰ

ਵੱਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
49	ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਵੱਲਾ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਡੱਲਾ ਨੰਗਲ ਚੱਕ ਨੰ. 83 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
50	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਨਾਨਕ	ਬੂੜੇ ਡੱਲੇ	ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ

ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਜਿਲ੍ਹਾ
51	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਡਰੋਲੀ	ਜਲੰਧਰ
52	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਡਰੋਲੀ	ਜਲੰਧਰ
53	ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਸੈਨਾਬਾਦ	ਜਲੰਧਰ
54	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ	ਡਰੋਲੀ	ਜਲੰਧਰ
55	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਸੈਨਾਬਾਦ	ਜਲੰਧਰ

ਪਿੰਡ ਜਰਗ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
56	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਜਰਗ	ਪਟਿਆਲਾ
57	ਬਾਲਕ ਸਹੀਦ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ	ਜਰਗ	ਪਟਿਆਲਾ

ਪਿੰਡ ਭਸੀਣ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
58	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ	ਭਸੀਣ	ਲਾਹੌਰ

ਡੱਲਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਨੰ. 85 ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
59	ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ	ਸਾਧੂ ਨਾਲ ਆਏ ਗੰਥੀ ਬਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ	ਡੱਲਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	-

ਵਣੋਟਿਆ ਵਾਲੀ ਚੱਕ ਨੰ. 39 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
60	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ	ਭਰੋਦੀ	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ

61	ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਕੋਲੋ ਘੱਗਟ	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
62	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਬਲਾਕਾ ਸਿੰਘ	ਮੜਯਾਲਾ	ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ
63	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਟੋਗਾਂ	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ

ਧੰਨੂਆ ਚੱਕ ਨੰ. 91 ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
64	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਢਡਿਆਲਾ	ਜਲੰਧਰ
65	ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਡੀਗਰੀਆ	ਜਲੰਧਰ
66	ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਸਿੰਘ	ਹਜ਼ਾਰਾ	ਜਲੰਧਰ
67	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ	ਹਰੀਪੁਰ	ਜਲੰਧਰ
68	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਖੰਡੋਰੀ ਨਿਜ਼ਰਾਂ	ਜਲੰਧਰ
69	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਸਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ ਨਿਜ਼ਰਾਂ	ਜਲੰਧਰ
70	ਦਸੌਦਾ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਹਰੀਪੁਰ	ਜਲੰਧਰ
71	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ ਨਿਜ਼ਰਾਂ	ਜਲੰਧਰ
72	ਢੇਰਾਂ ਸਿੰਘ	ਜੈਮੇਲ ਸਿੰਘ	ਪੰਡੋਰੀ ਨਿਜ਼ਰਾਂ	ਜਲੰਧਰ
73	ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮਾਦਕ ਘੁੰਮਣ	ਜਲੰਧਰ

ਫਰਾਲਾ ਚੱਕ ਨੰ. 258 ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
74	ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਫਰਾਲਾ	ਜਲੰਧਰ
75	ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਫਰਾਲਾ	ਜਲੰਧਰ

ਥਿਹਾੜੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
76	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ	ਥਿਹਾੜੇ	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
77	ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ	ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ	ਕਰਤਾਰਪੁਰ	ਸਿਆਲਕੋਟ

ਮਾਹੋਵਾਲ ਚੱਕ ਨੰ. 132 ਆਰ. ਬੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
78	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਮਾਹੋਵਾਲ	ਲਾਇਲਪੁਰ
79	ਕਾਕਾ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ	–	ਮਾਹੋਵਾਲ	ਲਾਇਲਪੁਰ

ਟਿੱਬੀ ਜੈਸਿੰਘ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
80	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਟਿੱਬੀ ਜੈਸਿੰਘ	ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ

ਲਾਹੁਦੇ ਚੱਕ ਨੰ. 75 ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
81	ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੁਦੇ	ਲਾਇਲਪੁਰ
82	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੁਦੀ	ਲਾਇਲਪੁਰ
83	ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਲਾਹੁਦੀ	ਲਾਇਲਪੁਰ

ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
84	ਜੀਊਣ ਸਿੰਘ	ਪਹੂਮੱਲ	ਲੌਂਝਿਆਂਵਾਲੀ	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ

ਡਿੰਗਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜ਼ਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
85	ਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਗੋਕਲ ਸਿੰਘ	ਡਿੰਗਾਂ	ਗੁਜਰਾਤ

ਸਬਾਜਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਿੰਡ	ਜਿਲ੍ਹਾ
86	ਜਗਤ ਸਿੰਘ		ਸਿਬਾਜ਼ਪੁਰ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਧਾਰੋਵਾਲ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਇਹ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਗਏ।

ਅੰਤਿਕਾ-5

ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਲੜੀ	ਨਾਮ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਤਾ	ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਥਨ
1	ਊਧਮ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਭਾਗਪੁਰ, ਤਹਿ ਫਲੋਰ ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ	ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜੱਥਾ ਨੰ. 5 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ 9 ਮਹੀਨੇ ਸਖਤ ਕੈਦ, ਸਖਤੀਆ ਕਾਰਨ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਮੌਤ
2	ਊਧਮ ਸਿੰਘ	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਹਾਲੂ, ਤਹਿ ਊਨਾਂ, ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾਂ 8 ਵਿੱਚ ਕੈਂਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

3	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਲਿੱਦੜਾਂ, ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਦੂਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਨਾ ਸ਼ਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
4	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਬੂਟਾਂ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਨੂਰਪੁਰ ਚੱਠਿਆ, ਤਹਿ ਨਕੋਦਰ, ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ	ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾਂ 7 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
5	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਖਾਰੀਆਂ, ਜਿਲਾ ਗੁਜ਼ਰਾਤ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ 8 ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
6	ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਸ੍ਰੀਹ, ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ	ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਫਿਰ ਜੈਤੋਂ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਚੋਥੇ ਸਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
7	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਸੀਤਲਾ, ਜਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਆਪ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
8	ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਪਾਡੋਵਾਲ, ਤਹਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਆਪ ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਂਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
9.	ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਕੱਲਾ, ਚੱਕ ਨੰ. 68 ਜਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ। ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਸੀਹੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
10.	ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਉਗੋਕੀ, ਜਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	ਛੇਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
11.	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਕੁਹਾੜਾ, ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਦੂਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।
12.	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਲੰਬਵਾਲੀ, ਜਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
13.	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਭਸੀਣ, ਜਿਲਾ ਲਾਹੋਰ	ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਤੀਸਰੇ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ

				ਅਤੇ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
14.	ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾਂ, ਜਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
15	ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਪੰਡ ਜਾਮਕੇ ਚੀਮਾ, ਤਹਿ ਡਸਕਾ, ਜਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਆਪ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
16	ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ	ਮੀਹਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਚੰਦੋਕਲਾਂ, ਜਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਆਪ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, 9 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦਕੱਟੀ ਆਪ ਅੱਠਵੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
17	ਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ)	ਬਚਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਹੁਡਿਆਰਾ, ਜਿਲਾ ਲਾਹੌਰ	ਆਪਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ। ਬਾਰਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
18.	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਹੁਡਿਆਰਾ, ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਪਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਆਪ ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
19	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਚਿਟੀ, ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ	ਫੌਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
20	ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਚਾਚੋਵਾਲੀ, ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਆਪਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਫਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਤਸੀਹੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

21	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ	ਸ਼ਪੰਡ ਗੁਰੂਸਰ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ	ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਾਢੇਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
22	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਰਾਧਾ	ਪਿੰਡ ਬਾਘਪੁਰ, ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ,	ਆਪ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਆਪ ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
23	ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਢੁਡੀਕੇ, ਜਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	ਗਿਆਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
24	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਲਾਸਪੁਰ, ਜਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
25	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਹਿਰਾਜ਼, ਜਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਛੇਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
26	ਹਰੀ ਸਿੰਘ		ਪਿੰਡ ਚੱਕ 359, ਜਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਤੇਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਸਟ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
27	ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਚੂੜ੍ਹ ਰਾਮ	ਪਿੰਡ ਮਹੈਣ, ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਚੌਥੇ ਸਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
28	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੁਲ੍ਹਵਾਲ, ਜਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਆਪ ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਆਪ ਅੱਠਵੇ ਸਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ
29	ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਤੋਸਲ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
30	ਹੇਤ ਸਿੰਘ		ਪਿੰਡ ਬੁੰਡਾਲਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

31	ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ	ਭਾਈ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਸਦੇੜਾ, ਤਹਿ ਊਨ੍ਹਾਂ ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ, ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
32	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੰਗ ਘਸੀਟਪੁਰਾ, ਚੱਕ ਨੰ. 69, ਤਹਿ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ, ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
33	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਾਘਾ, ਡਾ. ਗੜਦੀਵਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਤਵੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜਦੇ ਸੀ ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ, ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
34	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਫ਼ੌਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਚੰਦੋਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਫ਼ੌਜ਼ ਦੀ ਨੋਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਮਾਰਕੁਟਾਈ ਕਾਰਨ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
35	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੋਟਫਤੂਹੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਨਮੂਨੀਆਂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
36	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬੂਲੇਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਪਾ ਗਏ।
37	ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ	ਕਰਮ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਸਲੋਦੀ ਸਿੰਘਾ ਦੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਤਵਿਚ ਹੋਏ ਜੁਲਮ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
38	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਾਣਾਵਾਲੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਆਪ ਦਸ਼ਵੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
39	ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ, ਤਹਿ ਬਟਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸ਼ਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਬਿਮਾਰ

				ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
40	ਖੜਕ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਗੋਰਾ, ਡਾਕ: ਹਾਜੀਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
41	ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਪਾਂਛਟਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਨਮੂਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
42	ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਚੱਕ 99 ਜੰਡਿਆਲਾ ਪੱਕਾ ਤਹਿ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ, ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
43	ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਫੁਲਰਵਨਅਬਾ ਦੀ ਚੂਹੜਕਾਣਾ, ਚੱਕ ਨੰ. 578	ਆਪ ਅੱਠਵੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
44	ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਗਿੱਲਾਂਵਾਲੀ, ਜਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਮਾਰਕੁਟਾਈ ਕਾਰਨ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।
45	ਗੁਮਨ ਸਿੰਘ		ਪਿੰਡ ਕਲਬਲ ਲੱਲੀਆਂ ਵਾਲੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ, ਜੇਲ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
46	ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ		ਪਿੰਡ ਬੋਪਾਰਾਏ, ਡਾ. ਰਕਬਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਤੇਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
47	ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	ਜਥੇਦਰ ਉਤਮ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਸਿੰਬਲੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

48	ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ		ਚੱਕ ਨੰ. 163, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜ਼ਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
49	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਦਾਇਆ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਢੋਲੇਵਾਲ, ਤਾਂਡਾਂ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜੇਲ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ
50	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ)	ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮੋਗਣ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
51.	ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ	ਜ਼ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰ ਤਲਵੰਡੀ ਡਾ. ਤੁੱਲਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
52.	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	–	–	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
53	ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ (ਬਾਬਾ)	ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਝੱਖੜ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
54	ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਬਾਬਾ)	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬੁੰਡਾਲਾ ਚੱਕ 71 ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
55	ਜ਼ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਬਾਲੰਦੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
56	ਜ਼ਗਤ ਸਿੰਘ	ਬੂੜ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰ. 24 ਜਮਸ਼ੇਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
57	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਬੱਥਲਭਾਈਕੇ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
58	ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਪਦੋਈ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

59	ਜਾਵੰਤ ਸਿੰਘ	ਮਾਇਆ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਭੋਟ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
60	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
61	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪੜ ਕੀਤੀ
62	ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਪਾਂਛਟਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
63	ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ	ਲਹਿਰਾਂ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਗੋਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
64	ਜ਼ੰਡ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਲਸ਼ਕਾਰੀ ਨੰਗਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਪੁਲਿਸ ਫਾਈਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
65	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਲਕਾ ਹਾਜ਼ੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
66	ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਬ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
67	ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੰਗ ਘਸੀਟਪੁਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
68	ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	ਦਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਨੇਪਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
69	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਦਾਖਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

70	ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ	ਅਤਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਨਟ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
71	ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ	ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੋਟਲੀ ਢਾਂਡੀਆਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
72.	ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ, ਡਾਕ. ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸੱਤੇਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
73	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਪਾਖਰਾਂਵਾਲੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜ਼ਰਾਂਵਾਲਾ	ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
74	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਗੋਦਾ	ਪਿੰਡ ਪਾਂਛਟਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਆਪ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
75	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ	-	ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
76	ਧਰਮ ਸਿੰਘ	ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬੰਭੋਰ ਸਾਹਿਬ, ਤਹਿ ਊਨਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਆਪ ਫੋਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਕਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
77	ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਵੀਰ ਸਿੰਘ)	ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਹੁੰੜਿਆਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ	ਬਾਰਵੈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
78	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	-	ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।
79	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਧਾਰੀਵਾਲ ਵੇਟ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
80	ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ	ਭਜਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਅਮਰਗੜ੍ਹ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	ਗਿਆਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
81	ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਜੌੜਗੁਰਾਏ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

82	ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਲਕਸਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜੇਹਲਮ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੱਟੀ ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
83	ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਨੌਸ਼ਿਹਿਰਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
84	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ)	ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੁਹਾੜਕਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
85	ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਭਾਗੋਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ, ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
86	ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਾਨ ਬੈਹਰੇ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
87	ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ	-	ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਮਰੜ 32 ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ	ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
88	ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਧੋਲਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
89	ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਹਿਮਾ ਸਰਜਾ, ਡਾਕ ਮਹਿਮਾ ਸਵਾਈ ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	ਬਾਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
90	ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	ਜੈਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਇਸ਼ਰਮ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ	ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
91	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ		ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ 6 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
92	ਬਾਗ ਸਿੰਘ	ਬਰਸਿੰਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਖਿਆਲੀਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	ਗਿਆਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ

				ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
93	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕਾਂਗ ਘਸੀਟਪੁਰਾ ਚੱਕ ਨੰ. 69 ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
94	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਭਾਠ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਰੂਮੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਗਿਆਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
95	ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਹਨੂਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਤੇਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
96	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਭਾਗੋਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸ਼ਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
97	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਗੁਰੂਸਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
98	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
99	ਭਾਗਾਵਨ ਸਿੰਘ	–	ਡੇ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਨ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
100	ਭਗਾਵਾਨ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਮਾਜ਼, ਡਾਕ: ਫਗਵਾੜਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
101	ਭਗਾਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਰੂਪੋਵਾਲ, ਡਾਕ: ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
102	ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਲੋਹਜ਼ਬੱਟੀ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ	ਗਿਆਰਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

103	ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ	–	ਡੱਲਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਤਹਿ ਸਾਂਗਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
104	ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਨੰਦ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕਾਲੇ ਧੜਵਾਲ, ਡਾਕ, ਬਸੀ ਕਲਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
105	ਮਾਨ ਸਿੰਘ	ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ	ਚੱਕ ਨੰ. 349, ਤਹਿ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
106	ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ	ਅਮਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਲਸਾਨਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ	ਸੱਤਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ
107	ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ	ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਜਾਹਮਣ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
108	ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ	ਭਾਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਵੰਗਸੀਪੁਰਾ, ਡਾ. ਸਿਕਕਿਮ ਕੋਟ, ਤਹਿ ਜਗਰਾਉ ਜਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਤਰੇਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
109	ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਜੰਡੂ ਸ਼ਾਹੀ, ਤਹਿ ਡਸਕਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
110	ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਭਸੀਣ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ	ਛੇਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
111	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਜਫਰਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ 7 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
112	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਕੁਰਫੀ, ਤਹਿ ਤਲਾਗੰਗ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਕੈਂਬਲਪੁਰ	ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

113	ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	ਬੀਰੂ	ਪਿੰਡ ਵੈਂਚ, ਡਾਕ : ਟਾਡਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਬਾਰਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
114	ਰਣ ਸਿੰਘ	ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਮਾਦਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
115	ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਰਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ 76 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਤਬੀਅਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
116	ਰਤਨ ਸਿੰਘ	ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਅਚਨਵਾਲੀ, ਤਹਿ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
117	ਰਾਜਨ ਸਿੰਘ (ਕਿਹਰ)	ਹਰੀ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਪਾਲਦੀ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ 3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ 1 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ, ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕੁੱਟ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
118	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਗੰਡੀਵਿੰਡ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਫੋਜ਼ ਦੀ ਨੋਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
119	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਕਹੀਨ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੋਰ	ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
120	ਰੂੜ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਵਹੀਲਾ ਨਿੱਕਾ, ਚੱਕ ਨੰ. 259, ਰਖ ਬ੍ਰਾਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
121	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ	ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਲਾ ਝਗੜਵਾਲਾ, ਡਾਕ ; ਭਲਾਣਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਚੋਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

122	ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ	ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਬਲਾਸਪੁਰ, ਤਹਿ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸੇਖਪੁਰਾ	ਅੱਠਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
123	ਲਾਭਾ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਧਨੋਆ ਖੁਰਦ, ਡਾਕ ਘਰਿੰਡਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਨੌਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
124	ਲਾਭ ਸਿੰਘ	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਘਣੀਏ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸ਼ਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
125	ਲਾਭ ਸਿੰਘ	ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਤਾਰਗੜ੍ਹ, ਤਹਿ ਬਟਾਲਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਦਸਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
126	ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ	ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ	ਪਿੰਡ ਪਾਰੋਵਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	ਤੀਜ਼ੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ
127	ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	–	ਪਿੰਡ ਬੋਪਾਰਾਏ, ਤਹਿ ਅਜ਼ਨਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਤੀਜ਼ੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ

ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ (ਜਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ।

1. ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜ਼ੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 13.1.1925
2. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 14.3.1925
3. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ–, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 28.11.1924.
4. ਟੈਹਲ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 13.10.1924
5. ਚਾਨਣ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜ਼ੇਲ੍ਹ 4. ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 13.12.1924
6. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 1.1.1925
7. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 26.11–
8. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜ਼ੇਲ੍ਹ 3, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 27.3.1925
9. ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 5.1.1925
10. ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 5 ਜੇਲ੍ਹ–, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 6.12.1925

11. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜੇਲ੍ਹ 3, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 24.4.1925
12. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 17.3.1925
13. –ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 16–1924
14. ਫੋਜ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 6 ਜੇਲ੍ਹ 3, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 8.12.1924
15. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 6 ਜੇਲ੍ਹ 3, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 8.12.1924
16. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 9.2.1925
17. ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ
18. ਮੈਹਮਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7
19. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 3, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 25.6.1925
20. ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 15 ਜੇਲ੍ਹ–, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 2.3.1925
21. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜੇਲ੍ਹ 3, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 15.6.1925
22. ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 2.2.1925
23. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 13.11.1924
24. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 16.2.1924
25. ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 2.5.1925
26. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 11.12.1924
27. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 1.12.1924
28. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 8.11.1924
29. ਮੈਹਮਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 26.11.1924
30. ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ, 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 4.12.1924
31. ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ–, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 9.7.1925
32. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜੇਲ੍ਹ 3, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 20.3.1925
33. ਦਮਨ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 15.2.1925
34. ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 12 ਜੇਲ੍ਹ –, ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਤੀ 2.1.1925
35. ਊਧਮ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 4 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 30.10.1924
36. ਜ਼ੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ=
37. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 11 ਜੇਲ੍ਹ 4, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 7.3.1925
38. ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਖੇਮਾ 7 ਜੇਲ੍ਹ 2, ਸਹੀਦ ਮਿਤੀ 21.2.1925

ਨੋਟ: ਖੇਮੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤੰਬੂ ਹੈ।

□□□

Forever Learning

ISBN 978-93-5204-217-3

9 789352 042173

www. unistarbooks.com ₹ 295/-